

İktisadın Krizine Alternatif Bir Çözüm Önerisi: Humanomics

Ozan ARAS¹, Ebru IŞIK²

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi; ozanaras@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2172-3147

² Doç. Dr., Sinop Üniversitesi; eikutuk@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6001-527X

Öz: Bu çalışma, iktisat disiplininin uzun süredir tartışılan krizini ele almakta ve etkili çözüm önerilerinden biri olan Humanomics yaklaşımını tartışmaktadır. Tarihsel süreçte ekonomi politiktan “iktisat” a geçiş, disiplinin metodolojik, epistemolojik ve ontolojik çerçevesinde köklü bir dönüşüm yaratmış; homo economicus varsayımı merkezinde şekillenen neoklasik iktisat, bireyi fayda maksimizasyonu yapan rasyonel bir özneye indirgemıştır. Bu indirgemeci anlayış, iktisadı toplumsal, kültürel ve etik boyutlardan koparmış ve disiplinin krizini derinleştirmiştir. Çalışmada, modernist bilim anlayışının pozitivist temellerinin iktisada yansımaları incelenmekte; davranışsal iktisat, deneysel yaklaşımlar ve yeni kurumsalcılığın katkılarının ise köklü bir ontolojik ve epistemolojik dönüşüm gerçekleştirme noktasında yetersiz kaldığı vurgulanmaktadır. Buna karşılık Humanomics, Adam Smith’in Ahlaki Duygular Kuramı ve Milletlerin Zenginliği eserlerinde geliştirdiği düşünsel mirası referans alarak, insanın hem ekonomik hem de sosyal-ahlaki yönlerini bütüncül biçimde kavrayan bir perspektif sunmaktadır. İnsan davranışlarının yalnızca fayda maksimizasyonu ile değil, aynı zamanda sempati, uygunluk, tarafsız gözlemci, ortaklık hissiyatı, adalet, etik, retorik, kültür ve anlam dünyalarıyla şekillendiğini savunmaktadır. Sonuç olarak, çalışmada iktisat disiplininin krizden çıkışı için insana merkeze alan, disiplinlerarası etkileşime açık ve normatif unsurları dışlamayan bir paradigma olarak Humanomicsin inşası incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İktisat, ekonomi politik, homoeconomicus, humanomics,

Jel Kodları: B10, B12, B13, B20, B31

An Alternative Approach to the Crisis of Economics: Humanomics

Abstract: This study addresses the long-debated crisis in the discipline of economics and discusses the Humanomics approach, one of the effective approaches to solving it. Historically, the transition from political economy to ‘economics’ has led to a fundamental transformation in the methodological, epistemological, and ontological framework of the discipline; neoclassical economics, shaped around the assumption of homo economicus, has reduced the individual to a rational agent seeking to maximize utility. This reductionist understanding has severed economics from its social, cultural, and ethical dimensions, deepening the discipline's crisis. The study examines the reflection of modernist science's positivist foundations in economics; it emphasizes that behavioral economics, experimental approaches, and the contributions of new institutionalism have fallen short in achieving a fundamental ontological and epistemological transformation. In contrast, Humanomics, drawing on the intellectual legacy developed by Adam Smith in his works *The Theory of Moral Sentiments* and *The Wealth of Nations*, offers a perspective that comprehensively grasps both the economic and the social-moral dimensions of human beings in a holistic manner. It argues that human behavior is shaped not only by utility maximization but also by sympathy, conformity, impartial spectator, a fellow-feeling, justice, ethics, rhetoric, culture, and worlds of meaning. Consequently, the study examines the construction of Humanomics as a paradigm for the discipline of economics to emerge from the crisis, one that centers on human beings, is open to interdisciplinary interaction, and does not exclude normative elements.

Atıf: Aras, O. & Işık, E. (2025). İktisadın Krizine Alternatif Bir Çözüm Önerisi: Humanomics *Politik Ekonomik Kuram*, 9(4), 1717-1739.
<https://doi.org/10.30586/pek.1776376>

Geliş Tarihi: 02.09.2025
Kabul Tarihi: 02.11.2025

Telif Hakkı: © 2025. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Economics, political economy, homoeconomicus, humanomics

Jel Codes: B10, B12, B13, B20, B31

1. Giriş

Günümüz iktisadının bir disiplin krizi içinde olduğu pek çok farklı iktisadi yaklaşım tarafından dile getirilmektedir. Peki iktisadın krizi derken aslında neyi, hangi iktisadın krizini kastediyoruz? Bu kriz nasıl başladı ve neden bir türlü çözüme kavuşturulamadı? Ana-akım iktisat politikaları ile günümüz ekonomik sorunlarına bir çıkış yolu neden bulunamıyor? Bu sorulara cevap vermek için öncelikle iktisat (*economics*) ve ekonomi (*economy*) ayrımını dikkatli bir biçimde Buğra (2008)' ya atıfla ortaya koymak gerekir diye düşünüyoruz. Şöyle ki Buğra, disiplinden, disiplindeki yaklaşım, kuram ve politikalarından söz ederken iktisat, bu alandaki insan faaliyetlerini, kurumları ve faaliyetlerle kurumların oluşturduğu bütünü belirtmek için de ekonomi kavramı kullanmaktadır (2008, s. 20)¹.

Bu ayırmadan hareketle öncelikle bir disiplin olarak iktisadı ele almak uygun olacaktır. İktisat, ekonomik ilişkileri konu edinen bilim dalını, yani kuramsal ve analitik incelemeyi adlandırmak için kullanılmaktadır (Aydınonat, 2014; Şenses, 2017). Özellikle genel kabul gören iktisat ("iktisat" (*the economics*), egemen, yerleşik, ortodoks ya da ana-akım) soyut ve teorik bir disiplindir. Modeller, varsayımlar ve genel teoriler aracılığıyla ekonomik faaliyetleri açıklama iddiasındadır. Ayrıca modernist bilimin evrensellik ve genelleme kriterleri çerçevesinde iktisat genellikle toplumlardan ve bağlamdan bağımsız bir görünüm sergilemektedir. Bir başka ifadeyle genellemeler yaparak, tüm toplumlar için her bağlamda geçerli kuralları koymaya çalışmaktadır (Blaug, 2003; Lawson, 2006).

Dahası "iktisat", genellikle "rasyonel birey" (*homoeconomicus* ya da iktisadın eyleyeni) varsayımını kullanarak insan davranışının ekonomik yönünü açıklama iddiasındadır. *Homoeconomicus*, kararlarını tamamen fayda maksimizasyonu ve maliyet minimizasyonu üzerine kurarken her durumda rasyonel davranan "ortalama bireyin" davranışlarının iktisadi yönünü modelleme iddiasıyla kurgulanmış (Güçlü vd. 2003, s.682), soyut ve hayatın olağan akışından uzak bir varsayım olarak iktisadın temelini oluşturmaktadır. Bu temel varsayım üzerine inşa edilen iktisat kuramları ise çoğunlukla matematiksel formüller ve nicel veriler aracılığıyla ifade edilmektedir. Bu durum, nicel olarak ifade edilemeyen tüm unsurları (örneğin piyasa dışındaki üretim ve tüketim ilişkilerini, toplumsal bağlamları, ahlaki konuları, dil ve kültüre ilişkin tüm pratikleri), soyut modeller kullanmayan saha araştırmalarını ve insan deneyimleri ile günlük yaşamı anlamaya çalışan, iktisadın temel varsayımlarının eleştirilmesi üzerine kurulu kuramsal çalışmaları modernist bilimin sınırlandırıcı ve yüksek duvarlarının dışında bırakmaktadır.

Peki bir toplumsal kurum olarak ekonomiyi ele aldığımızda nelerden söz etmek gerekir? Ekonomi hayatın içinde toplumda yaşayan insanların günlük ihtiyaçlarını karşılama şekillerini, emek biçimlerini, tüketim, üretim ve bölüşüm ilişkilerini içeren toplumsal bir kurumdur. Ekonomi, farklı toplumların sosyal, kültürel ve tarihsel bağlamlarında sürekli dönüşerek şekillenir. Diğer bir ifadeyle her toplumda ekonomik yaşam; kendine özgü söylemsel, kültürel, geleneksel ve toplumsal ilişkilerle yakından ilişkilidir. Öyleyse ekonomi, üretim, bölüşüm, tüketim ve kaynak tahsisi gibi toplumsal ilişkileri ifade etmek için kullanılan olgusal düzeyi temsil etmektedir (Yılmaz, 2020). Örneğin bir toplumsal kurum olarak ekonomide insanlar, her zaman rasyonel olmayabilirler. Duygular, değerler, ahlaki yargılar ve sosyal ilişkiler toplumda yaşayan insanların ekonomik kararlarını etkiler ve sözü edilen ekonomik kararlar da toplumu

¹ Buğra (2008)'ya göre, iktisat ve ekonomi her ne kadar ilgili Türkçe literatürde aynı anlamda kullanılsalar da farklı geleneklere mensup iktisatçılar çoğunlukla ekonomiyi göz ardı ederek soyut modellere ve genel kuramlara yoğunlaşırlar. Bu yaklaşım, ekonomik yaşamın kendisinden uzaklaşıp insanın toplumsal varoluşunun karmaşık doğasını ihmal etme riskini taşır. Bu nedenle, Buğra ekonomik analizlerin insanı ve toplumsal ilişkilerini yok saymaması gerektiğini savunur. Başka bir ifadeyle, iktisadın insanlardan ve onların kültürel, sosyal, tarihsel bağlamlarından ayrı düşünülmesi, iktisat disiplini gerçek yaşamdan kopuk hâle getirebilir. Bu bağlamda Buğra, iktisatçıları ekonomi ile olan ilişkilerini yeniden düşünmeye ve disiplinlerini daha insani ve toplumsal bir perspektifle ele almaya çağırır. Ona göre bu perspektif, iktisadi analizin sosyal disiplinler içinde daha bütüncül, interdisipliner ve insan merkezli bir konuma taşınmasına yardımcı olabilir. Diğer yandan iktisat ve ekonominin birbiri yerine kullanımını eleştiren Yılmaz (2020)'a göre iktisadi doğrudan ekonomiyi inceleyen bilim dalının adı olarak kullanmak da kimi sorunları beraberinde getirecek ve iktisat terimi ilgili uluslararası literatürde karşılık bulduğu "economics" teriminin bilimsellik iddiasını karşılayamayacaktır. Ancak karşılıklığa zemin hazırlamak için ekonomi ve iktisat arasında bir ayrıma gitmek en azından iyi bir ilk adım olarak değerlendirilebilir.

etkiler. Dolayısıyla ekonomi, insanların ilişkilerini, toplumsal yapıları ve sosyal bağları kapsayan daha geniş ve karmaşık bir alandır.

Özetlemek gerekirse bir disiplin olarak iktisat soyut ve kuramsal olarak nitelenebilirken, ekonomi ise yaşayan ve süreçle şekillenen tüm ekonomik ilişkilere karşılık gelmektedir. Bu ikiliğin ortaya çıkışına ya da başka bir ifadeyle “iktisat”ın bir disiplin olarak doğuşu ve ekonomi politikten koparak bağımsız bir çalışma alanı olarak kabul görmesi sürecine tarihsel olarak değinmek, “iktisat”ın daha yolun başındayken düştüğü hataları deşifre edebilmek için iyi bir başlangıç noktasıdır.

Ardından “iktisat”ın krize girmesinin temel kaynağı olarak değerlendirilebilecek homoeconomicus varsayımının felsefi arka planı genel bir çerçeve ile sunulacak, sözü edilen felsefi arka plana ilişkin ana-akım iktisadın da içselleştirdiği itirazlar ilgili literatürden seçilen örnekler temelinde derlenecek ve bu sayede bir anlamda durum tespiti yapmak mümkün olacaktır. Çalışmanın araştırma sorusunu oluşturan “iktisadın krizine yönelik alternatif çözüm önerisi” kapsamında ise ilgili Türkçe literatürde örneğine neredeyse rastlanmayan “humanomics” yaklaşımı, hem yerleşik iktisada ve diğer yaklaşımlara eleştirileri hem de disiplin için getirdiği yeni önerileri bağlamında tanıtılacaktır. Son olarak “iktisat”ın krizden olası çıkış yolları humanomics yaklaşımının temel argümanları kapsamında sunulmaya çalışılacaktır. Metodolojik açıdan ise çalışmada var olan literatürü sistematik biçimde tarayarak kavramlar ve kuramlar arasında yeni ilişkiler kurmayı amaçlayan, özgün bir çerçeve önermeye odaklanan nitel bir yaklaşım benimsenmektedir.

2. Ekonomi Politikten Kopuş ve Homoeconomicus’un İnşası

Ekonomi Politikten kopuş ve “iktisat”ın eyleyeni homoeconomicusun inşası arasında oldukça kuvvetli bir bağ olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki, Ekonomi Politikten kopuş aynı zamanda iktisat disiplini özelinde özellikle felsefi arka plan dikkate alındığında keskin bir paradigma geçişini de temsil etmektedir. Bu geçişin belki de en önemli direnç noktası iktisadın insana ilişkin algısındaki net değişimdir. Bu nedenle Ekonomi Politikten kopuş sürecini homoeconomicusun inşası ile birlikte ele almak sözü edilen paradigma geçişini ve yeni paradigmanın temel varsayımlarının üzerine kurulduğu zemini ortaya koymayı mümkün kılacaktır.

Bu bağlamda Ekonomi Politikten kopuş sürecine tarihsel olarak değinmek faydalı olacaktır. Ekonomik süreçlerin ve devletin ekonomideki rolüne ilişkin sistematik açıklamaların aslında ilk olarak 17. yüzyılda “Ekonomi Politik (*Political Economy*)” terimi ile karşılanmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Antoine de Montchrétien’in 1615 tarihli “*Traité de l’économie politique*” adlı eserinin bu terimi literatüre kazandırdığı ileri sürülmektedir.² Ekonomi politığın temel ilgi alanı daha çok politik ve toplumsal süreçlerin ekonomiyle ilişkisini ve ekonominin bir araç olarak refahı artırmadaki rolü ile devlet-ekonomi bağlantısını ortaya koymak biçiminde ifade edilebilir (King, 1948; Yılmaz, 2020).

Ekonomi politik, serüvenine 18.yüzyılda da devam etmiş ve Adam Smith’in “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*” ([1776] 2006) adlı eseri yine bu kapsamda değerlendirilebilecek ve sonraki dönemlerde Adam Smith’in Ekonomi Politığın kurucusu olarak anılmasına temel hazırlayan önemli kilometre taşlarındandır. Smith, genel olarak bu eserinde piyasa mekanizmaları, iş bölümü ve görünmez el kavramlarıyla, ekonomik süreçlerin doğal düzenini ve devletin bu süreçlerdeki rolünü analiz etmiştir. Smith’i takiben J.B. Say ([1803] 2001) Ekonomi Politığe önemli katkılar sunmuş ve zenginliğin, üretim, bölüşüm ve tüketim temelinde nasıl

² James E. King (1948, s.230)’e göre “Ekonomi Politik” kavramını ilk kullananın Antoine de Montchrétien olduğu ileri sürülmekte ancak bir ekonomi kitabının başlığı olarak bu doğru olsa da, yazara göre kavramı ilk kullananın o değildir. King’e göre bu terim daha önce 1611 tarihinde Louis de Mayerne-Turquet’nin “*La Monarchie Aristodemocratique*” adlı eserinde kullanılmaktadır. Kitap ekonomi üzerine yazılmadığı için pek çok yazar tarafından gözden kaçmaktadır, ancak içerik olarak kitapta ekonomiye ilişkin pek çok gözlemin yer aldığını ifade etmek mümkündür (Yılmaz, 2020).

değerlendirilebileceğini ortaya koyarak üretim süreçlerini üretim faktörlerinin doğal bir faaliyeti olarak tanımlamıştır.

19. yüzyıl başlarında “*On the Principles of Political Economy and Taxation*” ([1817] 2000) eseriyle David Ricardo³ ve “*An Essay on the Principle of Population*” (1798) isimli eseriyle Thomas Malthus⁴ da Smith’in ekonomi politığına katkıda bulunarak uluslararası ticaret ve nüfus gibi konuları bu bağlamda ele almışlardır. Ekonomi politığı etik ve sosyal adalet kavramlarıyla ilişkilendiren J.Stuart Mill ise “*Principles of Political Economy*” (1848) isimli eseriyle ekonomik özgürlüklerin yanı sıra sosyal adalet ve eşitlik konularına vurgu yaparak, ekonominin sadece maddi zenginlik üretmekten ibaret olmadığını, toplumun genel refahının ve adil bölüşümünün de önemli olduğunu ileri sürmüştür.

19. yüzyılda ekonomi politiktan söz edildiğinde belki de akla en çok gelen isimlerden biri de Karl Marx’tır. Marx “*Das Kapital*” ([1867] 1976) eseriyle ekonomik sistemlerin analizini sınıf çatışmaları, sermaye birikimi ve üretim ilişkileri üzerinden gerçekleştirmiştir. Kapitalist sistemde sermaye sahipleri (burjuvazi) ile işçiler (proletarya) arasındaki çatışmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmiş ve kapitalizmin ekonomik krizlere yol açan yapısını ortaya koymaya çalışmıştır.

Ekonomi politik, yukarıda da sözü edilen güçlü argümanlarına ve popüler savunucularına rağmen 19. yüzyıl sonlarına doğru filizlenen “iktisat” disiplininin daha analitik ve matematiksel bir yönelim kazanmasına engel olamamıştır. William Stanley Jevons, Léon Walras ve Carl Menger gibi iktisatçılar, marjinal fayda teorisi ve matematiksel modellerle iktisadi analizlere farklı bir bakışla yaklaşmışlardır. Marjinalist Devrim olarak da anılan bu süreç iktisadın yeniden yapılandırılmasında oldukça büyük bir rol oynamıştır. Marjinalist Devrim, yalnızca marjinal fayda doktrininin yükselişi değil, iktisat tarihinde belirgin bir kopuşu da temsil etmektedir. Bu dönüşümün metodolojik ve politik düzlemde pek çok izdüşümü vardır (Elahi, 2014). Ekonomi politik geleneğinde analiz, ahlâk, tarih ve psikolojiyi -yani beşeriyeti- merkeze alırken kusursuz olmayan ve toplumsal koşullar içinde eyleyen insanı konu edinmekte ve kurumların ağırlığını vurgulamaktadır. Oyunun kurallarını tesis eden kurumlar, ekonomi politik açısından belirleyici bir konumda yer almaktadır. Çünkü kurumlar yalnızca toplumsal çıktıları biçimlendirmekle kalmaz, aynı zamanda bu çıktılar tarafından da biçimlendirilirler. Bu nedenle klasik ekonomi politik düşünürleri, her şeyden önce bu kurumlarla ve onları mümkün kılan insan doğasının özellikleriyle ilgilenmektedirler. Buna karşılık, marjinal fayda teorisini eksen alan Marjinalist Devrim, analizi güç tarihsel, felsefi ve psikolojik öğeleri ayıklayıp “iktisadi” unsurlara yoğunlaşarak, formel olarak sınanabilir önermeler talep eden ve fiiliyatta giderek artan biçimde bu önermeleri test eden “iktisat” ile bu tür yöntemlere elverişli olmayan ekonomi politığın tarihsel ve felsefi boyutları arasındaki mesafenin açılmasında büyük rol oynamıştır (Boettke vd., 2008).

Marjinalist devrimin de hızlandırıcı etkisiyle, Ekonomi Politik terimi yerine daha kısa ve bilimsel bir ifade olan “iktisat” terimi tercih edilmeye başlanmıştır. Alfred Marshall’ın “*Principles of Economics*” (1890) adlı eseri, bu geçişin önemli bir göstergesidir. İktisadın marjinalist devrim ile sahneye çıkışı, ekonomi politiktan “iktisat” a yalnızca bir ad değişimini değil, aynı zamanda disipliner bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. 1890’da Marshall’ın *Principles of Economics*’i yayımlanırken Marjinalist Devrim kendi hattında ilerlemektedir. Bu dönemde Ekonomi Politik terimi hem ana-akım iktisatta hem de siyaset bilimi çevrelerinde fiilen gözden düşmüş, “iktisat” adının yerleşmesiyle bütünüyle kullanım dışına itilmiştir (Milonakis & Fine 2009, s.23). Marshall’dan doğrudan etkilenmeyen iktisatçılar dahi *Principles of Economics*’in sosyal bilim söyleminde “iktisat” teriminin yerleşmesini tetiklediğini kabul ederler. Jevons’tan ayrılarak, iktisatta

³ D.Ricardo (2000, s.23) gelirin paylaşımını ekonomi politığın temel sorunu olarak ortaya koymuş ve ekonomi politığıne bölüşüm sorununu da gündeme getirerek katkı sağlamıştır. Gelirin emek, sermaye ve toprak sahipleri arasında nasıl dağılacığına ilişkin temel yasalara ihtiyaç olduğunu vurgulayan Ricardo, ekonomi politığın temel görevinin de böylesi yasaları belirlemek olduğunu ileri sürmektedir.

⁴ T. Maltus’un ekonomi politik üzerine görüşleri prensipte Ricardo ile paralellik göstermekle birlikte Ricardo daha çok kesin ve her zaman geçerli yasalar üretmek için pozitif disiplinlere yakınsamak gerektiği üzerinde dururken, çok iyi matematik eğitimi almasına karşın Maltus, ekonomi politığı daha çok toplumun düzenini sağlamaya dönük ve ahlaki ve politik disiplinlerle dirsek teması içinde olarak kurgulama eğilimindedir (Yılmaz, 2020).

matematiğin (yanlış) kullanımına dair ihtiyatı gündeme getirirse de Marshall'ın yaklaşımı fizik ve matematikle kurulan açık analogiler içinde gelişmiştir (Zafirovski, 1999). Bu bakımdan Marshall, hem marjinalizmin inşasında kilit bir rol üstlenmiş sayılır (Hodgson, 2011; Lawson, 2013) hem de *Principles of Economics*, klasik ekonomi politiktan iktisada geçişi hızlandıran başlıca dönüm noktalarından biri olarak anılır (Milonakis & Fine, 2009, s.119).

Bu geçişte belki de en önemli neden “modern bilim” anlayışı ile yönlendirilen iktisatçıların bilimsellik arayışıdır. İktisatçılar, fiziki disiplinlere öykünerek disiplinin daha “kesin” ve “objektif” bir “sert-bilim” olarak kabul edilmesi için matematiksel ve analitik yöntemlere yönelmişlerdir. Bu yönelim daha teknik ve tarafsız bir terminolojiyi, metodolojiyi ve elbette zamanın ruhuna uygun, modernist bilim (pozitivist) paradigması bağlamında epistemolojik ve ontolojik ön kabulleri beraberinde getirmiştir. Sözü edilen bu epistemolojik ve ontolojik ön kabuller aslında “iktisat”ın toplumsal disiplinler bakımından çoğunlukla bir başarısızlığa tekabül eden kurgusunun ve ekonomi politiktan kopuşunun ardından gelen “özerk bilim” olma gayretinin temelini oluşturmaktadır. “İktisat”ın felsefi arka planı ise en temelde ontolojik kabullerini de şekillendiren ve ekonomi ile yaşayan kanlı canlı insan arasındaki ilişkileri görmezden gelerek insanı bir varsayıma hapseden “homoeconomicus” soyutlamasına yaslanmaktadır.

Öyleyse günümüz iktisadının krizi iktisadi bir tanımlama ile konjonktürel değil yapısal bir krizdir. Bu kriz büyük ölçüde “iktisat”ın modernist bilim anlayışının sacayakları üzerine oturması ile bağlantılıdır. Evrensel, nesnel, rasyonel, genel ve ampirik olarak sınanabilen bir bilim inşası çabasında olan “iktisat”, modernist bilimin olmazsa olmazı bu temel kriterleri bir sosyal disiplin olan iktisada eklemlemeye çalışırken; katı varsayımlar tuzağına düşerek ekonomik yaşamı toplumsal yaşamdan soyutlamanın iktisadi analizi kuvvetlendireceğini öngörmektedir. Ekonomi Politik temel varsayımları gereği toplumsal kurumlarla iç içe bir nitelikte olduğu için “iktisat”ın Ekonomi Politikten kopuşu aslında bir paradigma⁵ geçişi anlamına gelmektedir. Bu paradigma geçişini en keskin hali ile gözler önüne seren, iktisadın eyleyenine ilişkin belirgin dönüşüm ya da başka bir ifade ile homo-economicus’un inşası sürecidir.

Bu süreci ortaya koymak, “iktisat”ın kendini güncelleme çabalarının, iktisadın eyleyenine ilişkin varsayımsal olarak inşa edilen katı duvarların yıkılması değil, duvardaki küçük çatlakların onarılması olarak betimlemeyi mümkün kılmaktadır. Başka bir ifadeyle “iktisat”, kapsamının genişlemesine rağmen, çekirdeğini oluşturan neoklasik varsayımlarını çoğunlukla muhafaza etmeye devam etmektedir (McCloskey, 2022). Bu çekirdeğe karakterini veren en önemli ontolojik kabulün neoklasik *homo-economicus* soyutlaması olduğu ise açıktır.

J. S. Mill, 1836’da yayınlanan *“On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to It”* çalışmasında politik ekonomiyi “...zenginliğin üretimi ve dağıtımını, insan doğasının yasalarına bağlı olduğu ölçüde ele alan bilim...” olarak tanımlamaktadır (Mill, [1836] 1874, s.133). Bu yasa ise insanın bir toplum içindeki davranışlarının bütününe değil, yalnızca servete ulaşmayı amaçlayan ve bu doğrultuda araçların etkinliğini değerlendirip karar veren ekonomik yönü üzerine inşa olmaktadır. J. S. Mill böyle bir soyutlamayı, politik ekonominin metodolojisi açısından bir zorunluluk olarak görmektedir (Mill, [1836] 1874, s.137-140). Persky (1995)’ye göre ekonomik insanın ilk tanımlarından birini yapmış olmasına rağmen, J. S. Mill’in ekonomik insanı neoklasik iktisadın homo-economicus soyutlamasına kıyasla farklılıklar barındırmaktadır; J. S. Mill’in insanı onu ilginç kılacak ölçüde bir psikolojik karmaşıklığa sahiptir ve servet

⁵ Burada paradigma geçişi ile kastedilen aydınlanma ile şekillenen ve bilimcilik retoriği ile “sağlam” temellere oturan mantıksal pozitivistizmin tüm disiplinlerde özellikle de sosyal disiplinlerde ve iktisatta hakim anlayış olma yolculuğunun başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle “modern bilim” anlayışına evrilmek olarak nitelenebilecek bu dönüşüm neyin bilimsel neyin bilimsel olmayan olarak kabul edileceğinin sınırlarını belirgin biçimde çizerek bilimsel olanı “değerli” bilimsel olmayanı ise “değersiz” addederek aynı zamanda bilimcilik retoriğini de inşa etmektedir. İktisadi hakikatin nasıl anlaşıldığının (açıklandığının) ve nasıl ifade edildiğinin köklü bir biçimde değiştiği bu dönem, iktisadın yeni bir kimliğe bürünmesi açısından da kritiktir. İnşa olan bu yeni kimlik, “bilimsel” retoriğin de yardımıyla iktisadi modernist, evrensel ve sert bilim mertebesine yerleştirecektir (McCloskey, 1983).

edinme arzusunu dizginleyen üreme, lüks, çalışmaya karşı duyulan isteksizlik gibi tutku ve güdülerden ziyadesiyle etkilenmektedir.

Marjinalist gelenek içerisinde ise, William Stanley Jevons ([1871] 2013), bireyi psikolojik temellerle tanımlanan "hesaplayan bir varlık" olarak ele almış ve karar alma süreçlerini fayda maksimizasyonuna dayalı matematiksel bir çerçevede kurmuştur. Carl Menger ([1871] 2009), insanın sınırlı bilgi ve kısıt altında ihtiyaçlarını karşılamak ve tatmin olmak amacıyla hareket eden bir varlık olduğunu öne sürmüştür. Morgan (2006), Jevons ve Menger'i homoeconomicus modelinin temellerini atan düşünürler olarak ele almakla birlikte, onların varsayımlarının neoklasik homoeconomicus'a göre, özellikle enformasyon ve rasyonalite varsayımları bağlamında, daha az soyutlama içerdiğine dikkat çekmektedir.⁶

Aynı düşünsel gelenek içerisinde Friedrich von Wieser ([1889] 1893), değer teorisinde insanların istek ve ihtiyaçları ile bunlardan sağlayacakları tatmine göre eylemde bulunacaklarını öne sürmüş, "*Social Economics*" ([1914] 1927) eserinde bu değer kuramını temel alarak geliştirdiği refah teorisinde ise bireye ilişkin aşırı soyutlamalardan kaçınılması ve bireyin toplumsal ilişkilerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷ Léon Walras ([1894] 1954), insanın doğasına ve iradesine ilişkin fenomenleri doğal fenomenlerden ayırarak; insan doğasının sanıldığı kadar bilinçli ve bağımsız olmadığını belirtmektedir.⁸ Vilfredo Pareto, genel denge çalışmalarında insanı, bir çok etkiden arındırılmış bir şekilde haz/yararlılık (*ophelimity*) güçlerine tepki veren soyut bir ekonomik insan olarak ele almaktadır. Ancak bu insanın kapsamının homo ethicus, homo religious gibi diğer soyut insan tipleri üzerine yapılacak çalışmalarla geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur (McLure, 1997).

Buraya kadar değinilen klasik ve marjinalist geleneklerdeki iktisadi eyleyen anlayışı, insan doğasını indirgemeci biçimde tanımlayan neoklasik homoeconomicus modelinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Bu geleneklerde iktisadi analizde bazı insan yönlerinin sınırlandırıldığı kabul edilmekle birlikte, bu sınırlandırma hiçbir zaman homoeconomicus modelindeki kadar radikal ve indirgemeci olmamıştır. Aksine bu

⁶ Menger, özellikle bireyin tam bilgi sahibi olması konusunda neoklasik soyutlamadan açık bir şekilde ayrılmaktadır: "...insanlar önceki tecrübenin bir sonucu olarak, sahip olabilecekleri somut ihtiyaçlar ve planladıkları zaman dilimi esnasında gerçekleştirilecek bu ihtiyaçların yoğunluğu hakkında her zaman tam ve doğru bilgi sahibi olsalardı, ihtiyaçlarının tatmini için gerekli malların miktarları hakkında asla şüphe içinde olmayacaklardı...Fakat tecrübenin bize gösterdiği üzere, belli ihtiyaçların gelecekte tam olarak hissedilip hissedilmeyeceği konusunda çoğu kez az çok şüphe içinde oluruz. Biz, elbette, belli bir zaman dilimi içinde gıda, içecek, giyinme, barınma vb. ihtiyaçlar içinde olduğumuzun farkındayız. Fakat aynı kesinlik, tıbbi hizmetler, ilaçlar vb. şeklindeki diğer birçok mal bakımından mevcut değildir. Çünkü bu mallara ihtiyaç duyup duymayacağımızı veya çoğu kez etkilere tabi olup olmayacağımızı, önceden kesin olarak görmemiz mümkün değildir...önceden bildiğimiz ihtiyaçlar konusunda bile...onların tatmini için gerekli olan kesin mal miktarlarını bilemeyiz..." Bkz: Menger ([1871] 2009, s.33-34).

⁷ Wieser'e göre insan doğası evrimsel olarak bireyin gelişimi ve özgürleşmesi ile yakından ilişkili ve faydalı kabul edilebilecek doğal denetimler ile bireyin tanıyabileceği ya da farkında bile olamayacağı ve özgürlüğünü kısıtlayan zorlayıcı kuvvetler tarafından belirlenmektedir. Bireyin içinde bulunduğu veri toplumsallık ve yaşadığı çağ onun doğasını hem toplumsal ilişkileri hem de iktisadi kararları bakımından etkilemektedir: "...Başkalarının ihtiyaçlarına duyulan özen ile gelecekteki ihtiyaçların öngörülmesi, ahlaki yönleri açısından farklılık gösterse de psikolojik açıdan aynı grupta değerlendirilebilir. Her ikisi de bir tür duygusal huzursuzluk hâlidir. Ancak ilk durumda bencil taleplerin dayattığı benmerkezci zincirleri kırarız. Sempatilerimiz aracılığıyla başkalarının ihtiyaçlarının farkına varırız. Bu özen...neredeyse bilinçsizce var olan ihtiyacı tamamlar...ve ona, iktisat doktrini anlamında tam gelişmiş bir ihtiyaçla kıyaslanabilir bir güç kazandırılır. Ancak bu durumda bir irade başka bir iradeyle desteklenmelidir...Burada da bilimsel terminolojinin en ciddi yanlış anlamaları önlemek için kesin bir ayırım yapması gerekmektedir. Bencil arzu ile sempati yalnızca, ihtiyacın kaba ve özgün uyarıcısı ile başkalarına duyulan özenin daha rafine, türev uyarıcısı ayırt edilebildiğinde birbirinden ayrılabilir...Özen, ihtiyaçlardan farklı bir duygusal temele sahiptir ve farklı amaçlar güder..." "Toplumsal ihtiyaç" adı bu gruba uygulanabilir...Bu tür ihtiyaçlar; tanınma, statü ya da itibara duyulan arzular, herhangi bir biçimde takdir edilme arzusu gibi şeylerdir...bir insanın toplum içindeki konumu yaşamın önemli değerlerinden biridir...Ancak, belli bir anlamda her ihtiyaç toplumsal olarak değerlendirilmelidir. En içsel arzusunun sonucu olan saf bireysel ihtiyaç bile toplumsal etkilerle değerlendirilir. Çoğu durumda kişi, kişisel talebini zamanının ve çevresinin standartlarına göre ölçer. Bireysel yargı, toplumsal karar tarafından etkilenir. Bu süreç, sıklıkla toplumsal ayıplanmadan kaçınmak için aşırıya varırılır. Bir adam, dış görünüşünü korumak adına aşırı harcamalara girişebilir. Bu harcamaları, en içsel gereksinimlerini kısarak telafi etmeye çalışır. Bunu yapması gerektiğini hisseder; aksi takdirde konumunu kaybedeceğinden ve daha düşük bir seviyeye indirgeneceğinden korkar...başkalarına öykünme arzusundan, onları dış görünüşte, toplumsal saygınlıkta ve güçte geçme çabasına dönüşür...kişisel ihtiyaç ile ortak (toplumsal) ihtiyaç arasında tuhaf bir karışıklık yaratır. Hükümdar ve egemen sınıflar, kendilerini halkın iddialarının somutlaşmış hali olarak görürler. Hatta, kişisel arzuların etkisiyle bu standartları şişirirler; bunları, toplumun büyük kesimi tarafından yalnızca bir yük olarak hissedilen bir öneme abartarak taşırlar..." Bkz: Wieser ([1914] 1927, s.24-25).

⁸ Walras'a göre doğa güçlerinin tezahürleri yalnızca tanımlanabilir, doğrulanabilir ya da açıklanabilir olgulardır. Ancak insan iradesinin işleyişi söz konusu ise tanımlama, doğrulama ve açıklamanın yanında yönlendirme de söz konusu olmaktadır. İnsan iradesinin işleyişi, öncelikle pür ahlak bilimi ya da tarih ve ikinci olarak sanat ya da etik inceleme alanlarının konusunu oluşturmaktadır (Walras, [1894] 1954, s.61-62). Walras, kendisini sosyalist olarak tanımlamakla birlikte materyalizmi eleştirmiştir; ona göre bireycilik maddi refah peşinde koşmakla, çıkar ve faydayla özdeşleştirildiğinden materyalisttir ve insanın sosyal yönünü ihmal etmektedir. Bkz: (Cirillo, 1984).

sınırlandırma, insanın davranış temellerine ilişkin geliştirilen bu erken modellerde insanın sosyal ve ekonomik yönleri arasında örtük bir dikotomiye tekabül etmektedir. Ancak bu dikotomi modelin ontolojik temelini oluşturmamaktadır.

Neoklasik homoeconomicus soyutlamasının belirginleşmesinde en önemli adımlardan birini neoklasik iktisatçı F. Knight atmıştır. Knight, 1921’de “*Risk, Uncertainty and Profit*” ismiyle yayınlanan doktora tezinde, iktisat disiplininin temeli olacak “*hayali bir toplum*” oluşturmak için on bir adet varsayımda bulunmuş ve bu toplum içerisinde insanı, tam rasyonalite ve tam bilgi ile donatmış, ekonomik eylemlerinde toplumsal ilişkilerden tamamen soyutlamış, tüm kararlarında kendinden başka yargıcı olmayan bir varlığa indirgemıştır. Bu *bilimsel* inşayı ise “*kahramanca soyutlama*” olarak adlandırmıştır (Knight, 1921, s.76-81). Bu modelin kavramsal sınırlarına ilişkin Urbina & Ruiz-Villaverde (2019) beş boyuta dikkat çekmektedir; i) bireycilik, ii) optimizasyona dayanan davranış, iii) tam rasyonalite, iv) evrensellik ve v) tercihlerin dışsallığı. Bu kavramsal sınırlar içerisinde hareket ettiği düşünülen birey, atomistik, amacı fayda maksimizasyonu olan ve bir makine gibi fayda hesaplaması yapabilen, veri enformasyon düzeyinde optimum seçimleri gerçekleştirebilen, dünyanın her coğrafya ve kültüründe aynı şekilde davrandığı düşünülen, tercihleri veri olarak alan ve karar veren rasyonel bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoklasik varsayım, bu tip bir bireyin alturistik davranışlarının arkasında dahi bireysel ve faydacı bir güdünün olduğunu iddia etmektedir (Urbina & Ruiz-Villaverde, 2019).

Morgan (2006) bu soyutlamanın, insanı gerçek ekonomik yaşam içerisinde anlamak için değil, ekonomik insanın neoklasik iktisatçılar tarafından inşa edilmekte olan genel matematiksel iktisat kuramı içinde kendisinden beklenen rolü oynayabilmesi için gerekli olduğunu ifade etmektedir. Böylesine soyut ve indirgemeci bir bireyin ontolojik kabule dönüşmesi, gerçekten de “iktisat”ın Robbins (1932) ekseninde⁹ bir disipline dönüşmesini olanaklı kılmıştır. Homoeconomicus, iktisadî analizin metodolojik gerekliliği temelinde, neoklasik iktisadın merkezî öznesine dönüşmüş ve “iktisat” politik ekonomi geleneğinden uzaklaşmıştır. Böylece homoeconomicus metodolojik bir soyutlamanın ötesine geçerek, insan doğasına ve toplumsal ilişkilerin işleyişine dair genel ve evrensel bir doğru olarak sunulmuş ve hegemonik bir kuramsal figüre dönüşmüştür. Bununla birlikte, farklı disiplinlerden gelen eleştirilerle bir tartışma konusu olma özelliğini korumaya da devam etmiştir.

3. “Modernist Bilimin” ya da “İktisat”ın Felsefi Arka Planı

Homoeconomicusun inşası aslında “iktisat”ın hâkim paradigma olan pozitivizm, hatta daha da dar bir çerçeveye ile mantıksal pozitivizm ile sarsılmaz birlikteliğini garanti altında alan ve böylece “modernist bilim” anlayışının olmazsa olmazı evrensellik ve genellik kriterlerinin iktisada eklenmesini mümkün kılan önemli bir dönüm noktasıdır. Bu nedenle homoeconomicusa yöneltilen disiplin içi eleştirilere geçmeden önce, bu soyutlamanın arka planındaki ontolojik kabulleri ve epistemolojik anlayışı ya da kısaca modern bilimin kuruluş kodlarını genel bir çerçevede sunmak ilgili eleştirilerin odağını daha anlaşılır hale getirecektir. Modern bilimin kuruluş kodları, pozitivist paradigmanın epistemolojik ve ontolojik temellerine dayanmaktadır. Pozitivizm, belirli problemlere çözümler ve akıl yürütme süreçlerine odaklanırken, genel önermeler gözlemlerden türetilmekte ve kuramlar ölçülebilir, öngörülebilir olgulara ilişkin açıklamalar olarak kurulmaktadır (Ferm, 1950:329). Olguları olaylara üstün gören bu

⁹ Lionel Robbins’e göre İktisat, insan davranışlarını, amaçlar ile bu amaçlara alternatif şekillerde tahsis edilebilecek kıt araçlar arasındaki ilişki olarak inceleyen bir bilim dalıdır. Bu amaçlara ulaşmak ise rasyonalite ile sıkı sıkıya bağlıdır ve kusursuz rasyonalite varsayımı iktisadi analiz için gerekli bir koşuldur: “Gerçek şu ki, tam tutarlılık anlamında mükemmel rasyonalite varsayımı, gerçekliğe yaklaşmanın çeşitli aşamalarında ekonomik analize dahil edilen psikolojik nitelikteki bir dizi varsayımdan sadece biridir... Bu varsayımların amacı, gerçek dünyanın, bunların yer aldığı kurgulara karşılık geldiği inancını beslemek değil, daha çok, gerçek dünyada yalnızca diğer birçok unsurla birlikte işleyen eğilimleri ayrı ayrı incelememizi ve ardından, karşılaştırma kadar zıtlık yoluyla da bu şekilde elde edilen bilgileri daha karmaşık durumların açıklamalarına uygulamak için geri dönmemizi sağlamaktır... Bu tür düşünceler, ekonominin sadece para peşinde koşan ve kendi çıkarlarını düşünen ekonomik insanlardan oluşan bir dünya varsaydığı yönündeki sıkça tekrarlanan suçlamayla da başa çıkmamızı sağlar.” Bkz: (Robbins, 1932:16 ve 92-95).

yaklaşım, Descartes'ın Kartezyen ikicilikleri üzerine inşa edilmiştir (Nelson, 2003:135). İnsanî olan dâhil tüm olgular fiziksel nitelikte varsayılmakta, bağlamdan ve süreçten soyutlanmış, her yerde geçerli sonuçlara yönelmektedir. Bu çerçevede "bilim", doğrudan gözlenebilir olgularla sınırlanırken değer ve ahlak dışarıda bırakılmakta, doğa ve insan bilimleri için tek ve ortak yöntemin geçerliği konusunda uzlaşa sağlanmaktadır. Yani bilim, "nesnel" alanlara ve pratik uygulamaya yönelmektedir (Nelson, 2003:135). Aydınlanma ile güç kazanan bu çizgi, Mach'ın doğrulamacılığı ve Popper'in yanlışlamacılığıyla modern bilim idealini daha da pekiştirmiştir (Serdaroğlu, 2010:12).

Bu bağlamda Beed (1991) pozitivist/modernist bilgi anlayışının ideal ve vaz geçilmez niteliklerini şu biçimde sıralamaktadır: *"tek geçerli bilgi bilimsel bilgidir; değer yargıları meşru bilgi sayılmaz; gözlem tek meşru kaynaktır; doğa bilimlerinin yöntemi geneldir; genellemeler tümevarımla kurulur ve ampirik doğrulamaya tabidir; teoriler matematiksel mantıkla ifade edilebilir; normatif yargılar kuram kurma/doğrulamaya dahil edilemez; bilimsel yöntemin birliği esastır"*.

Bilgiye ilişkin yaklaşımın bu çerçevesinin örtük ontolojisi ise tek, sabit ve insandan bağımsız bir gerçeklik, ulaşılabilir nesnellik ve yöntem tekçiliğini varsaymaktadır (Ayer, 1936; Schlick, [1932] 1979; Carnap, [1928] 1967). Doğa ve toplumda keşfedilecek yasaların evrensel olduğu; bulguların bağlam, söylem, kültür ve zamandan bağımsız tekrarlanabilir sonuçlar vereceği kabul edilmektedir (Ayer, 1936). Böylece kuramlar tekil olaylardan çok genel örüntülere yönelirken genellik iddiası bilginin öngörülebilirliğine bağlanmaktadır (Carnap, [1928] 1967; Schlick, [1932] 1979).

Modernist bilim ile oldukça paralel felsefi dayanaklara sahip olan iktisatta ise ontolojik olarak ekonomik olguların nesnel bir gerçekliği olduğu, fiyat/gelir/üretim gibi nicel değişkenlerin nesnel kriterlerle ölçülebilirliği, düzenli örüntülerin (örneğin talep yasası) ise dışarıda keşfedilmeyi beklediği varsayılmaktadır (Caldwell, 1984; Friedman, 1953; Hutchison, 1938). Karmaşık toplumsal gerçeklik, ölçülemez insani unsurlardan arındırılarak modele taşınmakta, normatif sorular ise analizin dışında tutulmaktadır.

Tek ve meşru gerçekliği temel alan ontolojisi ile uyumlu bir biçimde "İktisadın" epistemolojisi, pozitivist ölçütlere ve ampirik uyum/öngörü gücüne dayanmaktadır; varsayımların gerçekçiliğinden çok tahmin başarısı önemlidir (Hutchison, 1938; Caldwell, 1984; Friedman, 1953; Blaug, 1992). Hipotezler yanlışlanabilir olmalı; yöntemsel olarak iktisat, doğa bilimlerine yaklaşabilir ve düzenlilikler/yasalar oluşturmak ise temel amaç olarak ortaya konulmaktadır (Caldwell, 1984; Hutchison, 1938). Tüm bunlara ek olarak yukarıda da genel çerçevesi sunulan iktisadın eyleyenine yani homoeconomicusa ilişkin rasyonel tercih varsayımı, test edilebilirliği artıran araçsal bir basitleştirme olarak görülmektedir (Friedman, 1953; Blaug, 1992).

Bu yaklaşımın sınırları, "hikâyevari" bir indirgemecilik ile şöyle resmedilebilir: "Kıtlık-bencillik-rekabet-optimizasyon" dörtlmesi elinden alınan bir iktisatçı için iktisadın tanımını yapmak zorlaşmakta; aşırı uzmanlaşma ve yöntem tekçiliği disiplinlerarası diyalogu daraltırken; disiplinler sınırları belirginleştirmekte ve bağlamı dışlayan durağan karşılaştırmalar "değişimi" yıl dizileriyle sınırlı olarak ele almanın dışına çıkamamaktadır. Dahası genelleme tutkusu politika tasarımı her yerde/her zaman geçerli "reçete" arayışına yol açmakta ve bu arayış çoğu kez başarısız olarak disiplinin yaşadığı krizin çehresini oluşturmaktadır.

Her ne kadar günümüzde hâkim paradigma olarak geçerliliğini korusa da 20.yüzyıl ortasından itibaren pozitivistliğe yönelik itirazların da ilgili literatürde yerini aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu itirazların bir bölümü ontolojik arka plana ilişkin olarak konumlandırılırken, çoğunluğu epistemolojik temelde bir kopuşa tekabül etmektedir. Bu dönemde Popper'in yanlışlanabilirliği (1959), Kuhn'un bilimsel devrimleri (1962) ve Feyerabend'in yöntem anarşisi (1975) tek ve doğru bir bilim anlayışını derinden sarsarken

post-pozitivizm¹⁰, eleştirel realizm¹¹ ve yorumsamacı (hermeneutik)¹² yaklaşımların da bu dönemde giderek adından daha fazla söz ettirdiği ifade edilebilir (Giddens, 1974). Pozitivizme karşı duruşlar biçiminde genellenebilecek bu karşı tezlerin ortak argümanlarını ise Beed (1991) şu biçimde özetlemektedir: *“pozitif/normatif ayrımı ihmal edilemez; değerler araştırmanın her aşamasına gömülüdür; tek doğru yöntem yoktur; kuramların sınanmasında evrensel ölçüt belirlemek güçtür; tahmin/açıklama/tutarlılık vb. tek başına belirleyici değildir; bilimsel faaliyetin metafizik temelleri olabilir; bilim insanları dayatılan metodolojilerle sınırlı davranmaz; retorik ve ikna da bilimsel pratikte rol oynar; sosyal bilimlerde evrensel yasalar azdır; sözel analiz, matematiksel/istatistiksel analizden aşağı değildir”*.

Buna göre bilimsel hakikat bağlam-bağımlıdır; bulgular olasılıklı ve kısmi olabilir. Yine de görecilik suçlamasına karşı Lakatos (1978), Laudan (1977, 1984) ve Shapere (1984) daha az göreceli çerçeveler önermiştir. Quine (1951) gözlemin kuramsal yüklülüğünü vurgular; Kuhn (1962) birikimci ilerlemeyi reddeder; Feyerabend (1975) ise çoğul yöntemleri savunur.

Öyleyse “iktisat”ın neden krize sürüklendiğini daha iyi vurgulamak için, yukarıda kısaca değindiğimiz kuruluş kodlarını ya da bir diğer ifadeyle modern bilimin epistemolojik ve ontolojik temellerinin iktisada yansımalarını deşifre etmek, ardındaki iktidar ilişkilerini ortaya çıkarmak ya da biraz daha yumuşak bir ifadeyle “iktisat”ı yöneltilen kuvvetli eleştirilere kulak vermek gerekir. İlgili literatürde heterodoks olarak anılan pek çok yaklaşımın belli noktalarda “iktisat”ı eleştirel yaklaştığı, hatta bazen “iktisat”ın sınırları içinden yine kimi çatlak seslerin yükseldiğini söylemek mümkündür.

Bu eleştirileri pek çok farklı alternatif iktisadi yaklaşımın merkeze aldıkları sorunsalları tanımlama biçimleri, ekonomiye ilişkin algıları, uygulamaya yönelik itirazları ve en önemlisi iktisadın eyleyenine ilişkin itirazları biçiminde farklı odaklarla sınıflandırmak mümkündür. Diğer yandan felsefi arka plana ilişkin itirazların çoğunlukla epistemolojik düzeyde kaldığını, ontolojik sorgulamaların daha sınırlı bir kapsamda

¹⁰ İlgili literatürde zaman zaman postmodern yansımalar olarak da isimlendirilen post-pozitivist yaklaşımların ortak noktası bilimi yalnızca empirik doğrulama ve evrensel yasa arayışı olarak gören pozitivist paradigma yerine, tarihsel, toplumsal ve çoğulcu bir bilgi anlayışını öne çıkarmak ve böylece bilimsel bilginin değişmez değil, bağlama ve iktidar ilişkilerine gömülü olduğunu ortaya koymak biçiminde özetlenebilir. Mantıksal pozitivistin “gözlem dilinin kuramdan bağımsız olabileceği” savı sorgulayan Kuhn (1962) ve Feyerabend (1975), gözlemin her zaman kuramsal çerçeveler tarafından şekillendiğini vurgulayarak “teorisiz gözlem” fikrini reddetmektedir. Pozitivizmin doğrusal, birikimci bilim anlayışına karşı, Kuhn (1962) bilimsel devrimlerin paradigma değişimleri ile kesintili ilerlediğini; Lakatos (1970) ise “araştırma programları” kavramıyla bilimsel gelişmenin çok daha karmaşık ve rekabetçi olduğunu savunmaktadır. Post-pozitivist yaklaşımlar ve feminist yaklaşımların büyük bir kısmı, bilimin toplumsal, kültürel ve siyasi bağlamlardan bağımsız olamayacağını vurgulamaktadır. Örneğin Harding (1991) ve Longino (1990), bilgi üretiminde güç ilişkilerinin ve toplumsal değerlerin rolünü açığa çıkarmak üzerine fikirler savunmaktadırlar. Feyerabend (1975) ise “metodolojik anarşizm” savıyla, tek bir bilimsel yöntemin olamayacağını, bilimin ilerlemesi için “her şeyin geçerli” (anything goes) olabileceğini öne sürer. Ontolojik kopuşun daha belirgin bir biçimde kendini gösterdiği Postmodern düşünürler ise (Lyotard, 1984) “büyük anlatılar”ı karşı çıkarak hakikatin tekil ve evrensel olmadığı, söylemsel ve yerel olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bu düşünürlerin pek çoğuna göre bilim, iktidar ilişkilerinden bağımsız nesnel bir etkinlik değil, “hakikat rejimleri”nin bir parçasıdır (Foucault, 1972).

¹¹ Eleştirel realizm, bilimi ne saf gözleme indirger (pozitivizm) ne de salt dilsel/söylemsel inşa olarak görmektedir (postmodernizm). Gerçeklik varsayımı ile bilgi yanılabilirliğini birleştirerek hem doğa disiplinlerinde hem de toplum disiplinlerinde açıklayıcı ve eleştirel bir araştırma zemini sunmaktadır. Temel iddiası, gerçekliğin insan bilincinden bağımsız katmanlı bir yapıya sahip olduğu, ancak bu gerçekliğe dair bilginin tarihsel, toplumsal ve yanılabilir olduğu biçiminde özetlenebilir. Eleştirel realizm, ontolojik olarak realizmi temel alırken epistemolojik olarak göreciliği benimsemekte ve pozitivist paradigmadan daha çok epistemolojik bir kopuşu temsil etmektedir. Bu yaklaşıma göre dünyada gözlemlerimizden bağımsız derin yapılar ve mekanizmalar vardır; fakat bu mekanizmalara ilişkin bilgilerimiz her zaman tarihsel ve revizyona açıktır (Bhaskar, 1998). Pozitivizmin kapalı-sistem deneylerine karşı, eleştirel realizm toplumsal ve doğal dünyada açık sistemler olduğunu, bu nedenle nedenselliğin istatistiksel düzenlilikten değil, nedensel güç ve eğilimlerden anlaşılabilirliğini savunmaktadır (Sayer, 2000).

¹² Hermeneutik yaklaşım, toplumsal olguların nedenlerinden çok anlamına yönelerek, araştırmacı ile konu arasındaki etkileşimi kabul eden ve bu yönüyle pozitivist tarafsızlık iddiasına karşı, tarihsel, dilsel ve yorumsal bir bilgi anlayışını savunan bir yaklaşımdır. Doğa bilimlerinin açıklama (Erklären) odaklı yöntemlerine karşı, hermeneutik sosyal bilimlerde anlamayı (Verstehen) esas almaktadır. Önemli temsilcilerinden Dilthey (1989) insan bilimlerinin görevinin, tarihsel ve kültürel yaşamın “içsel anlamını” kavramak olduğunu savunmaktadır. Gadamer (2004) ise her yorumcunun “ön-anlam” (Vorverständnis) ve tarihsel konumu olduğunu bu nedenle tamamen tarafsız bir gözlem mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Önyargı (Vorurteil), anlamayı engellemek değil, onu mümkün kılan tarihsel koşuldur. Hermeneutik yaklaşıma göre metin, eylem ya da olgu, parça-bütün ilişkisi içinde anlaşılmalıdır. Yorumcu, parçaları bütünden, bütünü parçalardan giderek derinleşen bir döngüde kavramaktadır. (Heidegger, 1962). Hermeneutikte dil, yalnızca iletişim aracı değil, varlığın evi ve anlamın taşıyıcısıdır (Heidegger, 1962). Bu nedenle anlama her zaman tarihsel ve dilsel bir süreçtir. Bu bağlamda hermeneutiğin bu çalışmanın odağında yer alan humanomics yaklaşımı için de felsefi arka plan bağlamında bir dayanak teşkil ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan hermeneutik yaklaşım, nitel araştırmalarda derinlemesine görüşmeler, metin çözümlemesi ve kültürel bağlamın incelenmesi gibi yöntemlerle eylemlerin öznel anlamlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır (Schutz, 1967).

sunulduğunu da ifade etmek gerekir. Çalışmanın odağında yer alan ve iktisadın krizine alternatif bir çözüm önerisi olarak tanıtılması amaçlanan “Humanomics” yaklaşımı ise bu sınırlı kapsam içinde hem epistemolojik hem de ontolojik kabullere itirazları bağlamında oldukça dikkat çekicidir. İzleyen bölümde Humanomics perspektifiyle özellikle iktisadın eyleyenine yönelik farklı yaklaşımların yönelttiği eleştirilere yer verilerek bu eleştirilerin neden yetersiz kaldığı üzerinde durulacaktır. Ardından Humanomics yaklaşımının öncelikle temel argümanları ilgili literatürdeki uğrak noktalar çerçevesinde ortaya konulacak ve “iktisat”ın felsefi arka planına yönelttiği eleştiriler “iktisat”ın krizinin çözümüne yönelik öneriler bağlamında sunulacaktır.

4. “İktisat”ın Krizine İçeriden Çözüm Arayışları

“İktisat”, Ekonomi Politikten kopuşunun ve homoeconomicus soyutlamasının ontolojik bir temel olarak benimsenmesinin neticesinde, 1930’lu yıllardan itibaren soyutlama temelli matematiksel modellere, indirgemeci rasyonalite varsayımına ve mantıksal pozitivizme dayalı formalist bir yapıya bürünmüştür.¹³ Bu formalist yapıyı mümkün kılan en önemli varsayımlardan birinin homoeconomicus soyutlaması olduğu ise açıktır. Mekanik bir bireyin yaratılması ve iktisat teorilerinin temel muharriki haline gelmesi bu mekanik bireye yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu eleştiriler “iktisat” a dışarıdan ve içeriden eleştiriler olmak üzere iki başlık altında gruplandırılabilir. Dışarıdan eleştiriler, ana-akım olmayan iktisat okulları ile diğer sosyal bilim çevrelerinden gelmiş ve “iktisat” tarafından içselleştirilmemiştir.¹⁴ İçeriden eleştiriler arasında ise günümüzde popülerliklerini korumaya devam eden davranışsal iktisat, deneysel iktisat ve yeni kurumsal iktisat çevrelerinin görüşleri kabul edilmiş ve bu yaklaşımlar “iktisat”ın bir parçası haline gelerek büyük ölçüde ana-akımlaşmıştır. İçeriden gelen bu eleştiriler, genel olarak ontolojik kabulleri kökten sorgulamak yerine, mevcut formalist mimariyi parametre, fonksiyon ve kurumsal tasarım düzeyinde revize ederek daha iyi işleyen bir “iktisat”ın tesisini mümkün kılmak amacını gütmektedirler.

İçeriden eleştiriler arasında en önemlilerinden biri davranışsal iktisat çalışmaları tarafından gerçekleştirilmiştir. Herbert A. Simon (1955, 1979), bilişsel ve bilişsel olmayan kapasitelere odaklanarak bireyin *sınırlı rasyonalite* altında davranış sergilediğini ifade ederek neoklasik homoeconomicusun rasyonalite varsayımlarını eleştirmiştir. Tversky ve Kahneman (1974), Kahneman ve Tversky (1979) ve Kahneman (2003), insan davranışlarında sezgilerin (heuristic) ve bilişsel ön yargıların (biases) önemine dikkat çekerek yanlış yargıların, insanların doğru yanıtlar için teşvik edildikleri ortamlarda bile ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir. Davranışsal ekonomi, insanların tercihlerindeki referans bağımlılığına, tercihlerin dışsal olarak veri kabul edilmesi yerine ortaya çıkan, oluşturulan, keşfedilen ve öğrenilen doğasına, belirsizlik ve risk altında davranışların değişen boyutlarına, davranışlarda zaman zaman baskın olan adalet duyarlılığına dikkat çekmektedir (Camerer & Loewenstein, 2004).

¹³ L. M. Lachmann, bu formalist eğilimin American Econometric Society’nin kuruluşuyla birlikte 1931 yılında başladığını ifade etmektedir. Bkz: (Lachman, 1991). M. Blaug ise iktisat disiplininin matematik ve istatistikle olan ilişkisinin 1950’lerde keskin bir şekilde yoğunlaştığını öne sürerek bu dönüşümü “*Formalist Devrimi*” olarak adlandırmaktadır. Disiplinin bu formalist yapısı ise ona göre bir hastalıktır (Blaug, 2002): “...modern ekonomi hastadır; ekonomi, pratik sonuçları için değil, kendi başına oynanan entelektüel bir oyun haline gelmiştir; ekonomistler, bu konuyu yavaş yavaş, matematik bölümlerinde anlaşıldığı şekliyle analitik titizliğin her şey, fizik bölümlerinde anlaşıldığı şekliyle ampirik alaka düzeyinin ise hiçbir şey olmadığı bir tür Sosyal Matematik haline getirmiştir...”

¹⁴ Ana-akım olmayan iktisat çevrelerinden homoeconomicus kavramına yönelik önemli itirazlardan biri Avusturya İktisat Okulu’nun 20. yüzyıl temsilcilerinden gelmiştir. Ludwig von Mises (von Mises, 2008), iktisadı, *praksiyolojinin* (genel insan eylemleri bilimi) bir alanı olarak, insanın amaçlı eylemlerinin kavranması olarak ele almıştır ve homoeconomicus soyutlamasına karşı çıkmıştır. Bu eylemler tıpkı matematikte ve mantıkta olduğu gibi *aprioridir* ve iktisadın amacı bu eylemleri anlaşılabilir hale getirmektir (Lachmann, 1951). Ekonomik sorun kıt kaynaklarının tam bilgi altında tahsis kararları üzerine değil, dağınık, eksik, birbirleriyle çelişen bilgilerin varlığı üzerine inşa edilmelidir. Bu nedenle tam bilgi sahibi olan bir öznenin varlığını kabul etmek temelde piyasaların rolünü basitleştirmek anlamına gelmektedir F. A. Hayek (1945). Homoeconomicus soyutlamasına ilişkin bir diğer itiraz ise feminist iktisat tarafından yöneltilmektedir. Feminist iktisatçılar bu soyutlamanın yaşayan insanın ve onun ekonomik deneyimlerini yansıtmadığını, çocukluğu, gençliği ve yaşlılığı olmayan adeta mantar gibi bir anda ortaya çıkıveren homoeconomicusun günlük yaşamdan tamamen izole bir görünüm sergilediğini ileri sürmektedirler. Homoeconomicusun feminist iktisat perspektifiyle eleştirisinin ayrıntılı bir açıklaması için bkz. (İşık, 2022).

Davranışsal iktisat, neoklasik homoeconomicus soyutlamasına yönelik getirdiği eleştirilere ve açılımlara rağmen neoklasik teoriyi bütünüyle eleştiriye tabi tutma ya da reddetme amacı gütmemiştir. Bu durumu Camerer ve Loewenstet'in (2004, s.3) şu şekilde açıklamaktadır:

“Davranışsal iktisadın özünde, iktisadî analizin psikolojik dayanaklarının gerçekçiliğini artırmanın, iktisat disiplini kendi koşulları içinde geliştireceği - kuramsal içgörüler üreteceği, saha olgularına ilişkin daha iyi öngörülerde bulunacağı ve daha iyi politikalar önereceği - yönündeki kanaat yatar. Bu kanaat, fayda maksimizasyonu, denge ve verimlilik temelli neoklasik iktisat yaklaşımının toptan reddini ima etmez. Neoklasik yaklaşım yararlıdır; çünkü ekonomistlere hemen her tür iktisadî (hatta iktisadî olmayan) davranışa uygulanabilen bir kuramsal çerçeve sunar ve yürütülebilir öngörülerde bulunur.”

Primrose (2017), davranışsal iktisadın neoklasik iktisatla ilişkisini analiz ederken, davranışsal iktisadın sınırlı rasyonalite önermesinin hiper-rasyonaliteye karşı bir patoloji olarak konumlandırıldığını ve gerçek hayattaki psikolojik sapmaları rasyonaliteye dönüştürülmesi gereken anomaliler olarak ele aldığını ifade ederek bu yaklaşımın homoeconomicusu terk etmek yerine onu normatif bir hedef haline getirdiğini ve böylece bireyi düzeltilecek bir özneye dönüştürdüğünü öne sürmektedir. Kahneman ve Tversky (1979)'de geliştirilen *Beklenti Teorisi* veya Tversky ve Kahneman (1992)'deki *Kümülatif Beklenti Teorisi* yaklaşımlarında olduğu gibi; fayda fonksiyonlarının revize edilerek genişletilmesi ve böylece geleneksel beklenen fayda fonksiyonlarından daha iyi çalışan bir analizin olanaklı kılınması amacı bu doğrultuda değerlendirilebilir.

Bu çerçevede, neoklasik iktisadın fayda maksimizasyonu yapan bireyi – fayda fonksiyonlarının hangi parametrelerle genişletildiğinden bağımsız olarak – çoğunlukla davranışsal iktisat çevresinde, kuramsal açıdan bir ön kabul olma özelliğini korumaktadır. Bu nedenle davranışsal iktisat neoklasik iktisattan bireyin bağlam bağımlı davranışlarının açıklanması noktasında ayrılarak ana akım haline gelmektedir.

V. L. Smith & Wilson (2019)'a göre deneysel iktisat çalışmaları açısından da benzer bir sonuç mevcuttur. 1980'ler ve 1990'larda deneysel çalışmaların elde ettikleri bulgular iktisat disiplini tarafından kuramsal bir çerçeveye entegre edilememiştir. Yazarlar, bu çalışmaların bulgularını iki başlıkta sınıflandırmaktadırlar; i) ultimat ve güven oyunlarında insanların iş birliği yapan, şefkatli, birbirine saygılı ve bağımlı eylemleri ve ii) laboratuvar piyasalarında faydasını maksimize etmeye çalışan yönleri. İktisatçılar, teori ile çelişen bu bulgulara ya fayda fonksiyonlarının etkileşimde olunan insanların faydalarıyla genişletilmesi ya da sosyal değişimlerin, ekonomik değişimlerin özel bir biçimi olduğunun kabul edilmesi çerçevesinde yaklaşmışlardır. Ancak bu sonuçlar karşısında *neden?* sorusunu sormamışlardır (V. L. Smith & Wilson, 2019, s. xiv).

İçeriden eleştiriler altında gruplandırılacak bir diğer yaklaşım ise yeni kurumsalcı iktisattır. Yeni kurumsalcı iktisat, ekonomik olguların anlaşılması çabasının merkezine kurumları yerleştirmektedir. Kurumlar, formel ve enformel kısıtlamalardan oluşur; *“bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır”* ve insanlar arasındaki ilişkiyi şekillendirmektedir. Bu bağlamda kurumlar hem ekonomik performansı etkilemekte hem de bireylerin tercih kümeleri üzerinde sınırlar oluşturmaktadır (North, 2002, s.9-10). Yeni Kurumsalcı İktisat neoklasik teorisinin soyut modelleri yerine sözleşme ve yönetim sorunlarını merkeze alarak işlem maliyetleri ve teşvik uyumu eksenli bir analitik açılım getirmektedir. Bu açılımda, bireyin doğasına ilişkin üzerinde mutabık kalınan temel yaklaşım ise bireyin sınırlı rasyonalite ve fırsatçılık gibi kavramlarla ele alınması gerektiğidir (Williamson, 2000).

McCloskey (2016b), North çizgisindeki bu yeni kurumsalcılığın fayda maksimizasyonu temeline dayanan neoklasik bireyle çatışmadığını ifade ederek, “iktisat”ın insanı etik, dil, anlam, retorik, kültürel değerler kapsamında genişletmesi

gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵ Greif ve Mokyr (2016) ise McCloskey (2016b)'nin eleştirilerine yanıt olarak; yeni kurumsalcılığın yalnızca teşvikler-sınırlamalar ve oyunun kuralları gibi sınırlı bir çerçeveye sahip olmadığını, buna ek olarak kültürel inançlar, paylaşılan beklentiler ve normları da bireyin doğasında bir analiz alanına dönüştürdüğünü ifade etmektedir. A. Greif (1994), kurumların kültürel inançlar tarafından şekillendiğini ve bu nedenle kültürün bir toplumun gelişim çizgisinin ana belirleyicilerinden biri olduğunu vurgulamaktadır. Yine kurallar olarak kurumlar yerine *bir denge olarak kurumlar* yaklaşımı, kurumları bireylerarası etkileşimin bir dengesi olarak ele almaktadır; kurallar, inançlar, beklentiler, normlar bu dengenin doğasının temel belirleyicileridir (Greif & Kingston, 2011). McCloskey (2016c), yeni kurumsalcılığın bu çizgisinde; teşviklerin inançlar, beklentiler ve normlar ile genişletildiğini ve bu durumun bilimsel iddianın yanlışlanabilir özden yoksun olmasına neden olarak bir totoloji yarattığını iddia etmektedir. Sonuç olarak fayda maksimizasyonu yapan bireyin yine konumunu koruduğunu belirtmektedir.

Yukarıda ana hatları ile açıklanan tüm iyileştirme çabalarına rağmen homoeconomicus soyutlaması hala ciddi eksiklikler barındırmakta ve “iktisat” teorilerinin temelinde yer almaktadır. Humanomics yaklaşımına göre ise ontolojik bir dönüşüm olmaksızın “iktisat”ın krizinin çözümü kavuşturulamayacağı fikri, “*ikitsadın iyileştirilmesi*” için temel çıkış noktasını teşkil etmektedir.

5. Humanomics'in “İktisat”a Yönelik Eleştirileri ve Krizden Çıkış Önerileri

Yukarıda ifade edildiği gibi “İktisat”, ontolojisine yönelik dışarıdan eleştirileri kabul etmezken, içeriden eleştirileri ise kabul etmiştir. Ancak içeriden eleştirilerin disiplini köklü bir dönüşüme tabi tuttuğunu söylemek ise mümkün değildir. McCloskey (2021), iktisadın ontolojik kabullerini sorgulamadan ifa edilen iktisatçılık mesleğini “*kaybolan ev anahtarlarını sokak lambasının altına aramaya*” benzeterek, bilimsel olarak alâkalı olan bilgilerin çoğunun “*...sokak lambalarının altında değil karanlıkta bulunacağını...*” ifade etmekte ve iktisat disiplinin insanı merkez alan bir açılımla “*Humanomics*” olarak yeniden yapılandırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu karanlık, insan davranışlarının arkasındaki tüm boyutların değerlendirilmesi gereken bir alanı tanımlamaktadır. Humanomics yaklaşımına göre McCloskey'nin (2021)'in işaret ettiği karanlık tarafa bakmak, insanın sosyal ve ekonomik yönleriyle bir bütün olarak ele alınmasını gerektirmektedir. “İktisat” perspektifinden insanın sosyal-ekonomik eksenli bir dikotomiyle yaşaması gerekliliğini Hayek şu şekilde ifade etmektedir (Hayek, 1989, s.18):

“...Şu anki zorluğumuzun bir kısmı, farklı kurallara göre farklı türdeki düzenler içinde aynı anda yaşamak için hayatlarımızı, düşüncelerimizi ve duygularımızı sürekli olarak ayarlamak zorunda olmamızdır. İçgüdülerimiz ve duygusal özelemlerimiz sık sık bizi buna yöneltse de mikro kozmosun (yani küçük grupların, birliklerin veya ailelerimizin) değiştirilmemiş, sınırlandırılmamış kurallarını makro kozmosa (daha geniş medeniyetimize) uygularsak onu yok ederiz. Eğer genişletilmiş düzenin kurallarını daha samimi gruplarımıza her zaman uygularsak, bu kez de onları yok ederiz. Bu nedenle, iki dünyada aynı anda yaşamayı öğrenmeliyiz...”

Humanomics, bu iki dünyanın Adam Smith'in iktisadında var olduğu şekliyle, insan doğasının sosyal ve ekonomik yönleriyle birlikte bütüncül bir şekilde ele alındığı bir iktisat anlayışıdır ve “iktisat”ın içinde bulunduğu krizin çözümüne yönelik disiplinin öncelikle insana ilişkin ontolojik kabullerini sorgulayan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Humanomics, kavramın etimolojisinden de anlaşılacağı üzere, insanî yasa/kural/düzenlerin merkezde olduğu bir iktisat yaklaşımını ifade etmekte ve iktisadın insana yönelik varsayımlarını, Adam Smith'in 1759 yılında yayınladığı “*Theory of Moral*

¹⁵ Bu görüş humanomicsin temel açılımlarından biridir ve sonraki bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

Sentiments” (Ahlaki Duygular Kuramı; bundan sonra: ADK) ve 1776’da yayınladığı “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*” (Milletlerin Zenginliği; bundan sonra: MZ) adlı eserlerini referans alarak, insanın duygusal kapasitesi, ortak hissiyat, uygunluk, işbirliği (V. L. Smith & Wilson, 2019) ve sempati, etik, retorik, dil, anlam, onur, kültür gibi alanlara genişletmesi gerektiğini savunmaktadır (McCloskey, 2021, 2016a, 2016b; V. L. Smith & Wilson, 2019). McCloskey (2021)’ye göre bu alanları reddederek insanı fayda maksimizasyonu yapan bir *otomat* haline getirmek, disiplinin katı pozitivist doğasından kaynaklanmaktadır ve bu doğa daha insan merkezli bir iktisat disiplininin yani Humanomics’in önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır.

Yukarıda açıklanmış olan içeriden eleştirilerin aksine Humanomics, neoklasik iktisadın dar çerçevesine indirgenmiş homoeconomicus kavramsallaştırmasını oldukça hatalı bulmakta ve “iktisat”ın *yeniden* kabul etmesi gereken birey tasavvurunun, açık bir şekilde Adam Smith’in düşünce dünyasında görülebileceğini öne sürmektedir. Bu nedenle Smith’in düşünce dünyasını tekrar temel alarak iktisadı insana ilişkin yeni bir anlayışla genişletmek gerekmektedir (McCloskey, 2016a; V. L. Smith & Wilson, 2019).

Adam Smith ([1759] 2018)’e göre insanın doğası toplumsallıktan bağımsız düşünülemez. İnsan, diğerlerinin duygularına *sempati* duyar, diğer insanlara ve vakalara ilişkin bilgiyi içinde taşıdığı *tarafsız gözlemci* ile edinir ve değerlendirir. Ayrıca insanın doğasında içkin bu özelliklerin işleyiş prensipleri belirli özgün durumlara göre değişiklik gösterebilir. Smith’in insanın yalnızca bencil ve kendi çıkarını gözetten bir varlık olmadığına ilişkin düşüncesi ADK’nin giriş paragrafından dahi açıkça belirtilmektedir (A. Smith, 2018, s.13):

“İnsan ne denli bencil sanılırsa sanılsın yaratılışı gereği sahip olduğu bazı ilkeler vardır. Başkalarının mutluluklarına tanık olmaktan dolayı duyduğu memnuniyet dışında hiçbir çıkarı olmayan insan, bu ilkeler sayesinde diğer insanların yaşantılarına alaka gösterir ve mutluluklarına değer verir. İstirabına şahit olduğumuz veya ıstırabını derinden hissettiğimiz insanlar bizde acıma ya da merhamet duygusu uyandırır. Birileri üzüldüğünde bizim de bu durumdan etkilenip üzüldüğümüz aşikâr ve bunu örneklerle kanıtlamaya ihtiyacımız da yok açıkçası. Üzüntünün en yoğununu erdemli ve merhametli olanlar hissediyor olsa da insan doğasına ait diğer özgün tutkular da olduğu gibi bu davranış da yalnızca erdemli ve merhametli olanlarla sınırlandırılmaz. Toplumsal kuralları yıkıp geçen azılı bir suçlu bile başkası için üzülebilir.”

Smith’in bu yaklaşımına rağmen, bazı iktisatçılar homoeconomicusun köklerinin Smith’in 1776’da yayınlanan MZ eserine dayandığını öne sürmüşlerdir (Friedman & Friedman, 1980; Hirschman, 2013). Bu eğilimin en önemli nedenlerinden biri, literatürde Adam Smith Sorunu olarak adlandırılan, ADK ve MZ eserlerinde insanın doğasına ilişkin iki farklı yaklaşımın öne sürüldüğü; ilkindeki toplumsal bireysellik anlayışı ile ikincisinde yer alan bencil ve çıkarıcı bireysellik anlayışının çeliştiği yönündeki düşüncedir (Göçmen, 2007; V. L. Smith & Wilson, 2019). Morgan (2006), iktisatçılar arasında Adam Smith’in MZ eserinde yalnızca kendi çıkarını düşünen ekonomik insanı iktisat teorisine yerleştirdiği yönündeki yaygın ve yanlış kanaate vurgu yaparak Smith’in ekonomik insanını kişisel çıkardan ibaret görmenin yanlışlığını ifade etmektedir:

“...Ancak, ekonomi tarihçileri olarak, Smith’in temel ekonomik karakterinin sadece kişisel çıkar olduğunu düşünmenin yanlış olduğunu biliyoruz. Smith’in ekonomik insanı, içgüdüler, yetenekler, motivasyonlar ve tercihlerin karmaşık bir karışımı olarak kendini gösterir. Kişisel çıkar gerekli bir motivasyondur, ancak bu portrenin yeterli bir tasviri değildir. Çünkü tüm karakter özellikleri Smith’in ekonominin nasıl işlediğine dair açıklamasında hayati öneme sahiptir...onun karakterizasyonunu model insan olarak

görmüyorum: Smith'in portresi burada, daha sonra ekonomide ortaya çıkan model insan yapılarına daha net bir odaklanma sağlamak için bir kontrast görevi görüyor..."

Humanomics yaklaşımı da ADK ve MZ eserlerindeki birey tasavvurları arasında bir çelişki olmadığını öne sürmektedir. V. L. Smith & Wilson (2019, s.3), bu "sözde Adam Smith Sorunu" tartışmasının ADK'nin statüsünü yükselten revizyonist bir literatürle düzeltilmesine rağmen, Adam Smith ve modern akademisyenlerin insan eylemi hakkındaki düşünceleri arasındaki büyük uçurumun hala kapanmadığını belirtmektedirler ve iktisat disiplini egemen olan bu eğilime bir cevap olarak kendi yaklaşımlarını neden Humanomics olarak adlandırdıklarını şu şekilde ifade etmektedirler (V. L. Smith & Wilson, 2019, s.1-2):

"...Modern insan yaşamında süregelen bir çatışma, farklı kural sistemlerinin hâkim olduğu iki dünyada aynı anda yaşamaktan kaynaklanmaktadır. İnsanlar öncelikle ailelerimiz, geniş ailelerimiz, komşularımız ve arkadaşlarımız gibi birbirine sıkı sıkıya bağlı sosyal gruplarımızın şefkatli, başkalarına yönelik kurallarına tabidir. Bu insanlara iyi şeyler yaparız ve onları şahsen tanıdığımız için onlara kötü şeyler yapmaktan kaçınırız...Çevremizdeki dost ve akrabalarımızın ötesindeki herkesin özel durumlarını bilmemiz mümkün olmadığından genişletilmiş piyasa düzeni, kişisel olarak tanımadığımız herkese tam olarak aynı şekilde davranır. Hangi çiftçi, toptancı, kamyoncu veya bakkalın çiftlikten mutfak masamıza yiyecekleri en iyi şekilde ulaştıracağını kişisel olarak bilmiyoruz, bu yüzden kimin bize iyi hizmet vereceğini belirlemek için rekabete açıyoruz...İhtiyacımız olan günlük mal ve hizmetlerin çok daha büyük bir kısmını üreten çok sayıda insanın isimlerini şahsen bilmiyoruz...bu iki paralel dünyanın kökeni, özü ve işleyişi, iki yüzyıl önce Adam Smith tarafından yazılan iki kitapta anlaşılır hale getirilmiştir: Ahlakî Duyguları Kuramı (1759) ve Milletlerin Zenginliği (1776) adlı iki kitapta anlaşılır hale getirilmiştir. Burada, kişisel sosyal ve kişisel olmayan ekonomik olmak üzere bu iki dünyada aynı anda yaşamının son derece insani sorununu incelemek için "humanomics" neolojisi kullanıyoruz..."

Bu bağlamda, humanomics yaklaşımına göre ADK bireyin kişisel sosyal (*personal social*) bağlamdaki, MZ ise nesnel ekonomik (*impersonal economic*) bir bağlam içerisindeki davranışlarını kuramsallaştırmaktadır ve bu iki insan çelişkili iki farklı insan değil, farklı bağlamlarda farklı saiklerle eyleyen aynı insandır ve ekonomik tercihlerinde ADK eserinde geliştirilen ahlak teorisine sıkı sıkıya bağlıdır.

Daha önce ifade edildiği gibi, özellikle iki kişilik *güven* ve *ültimeatom oyunları* gibi 1980'ler ve 1990'larda gerçekleştirilen deneysel çalışmalarda ortaya çıkan iş birliği sonuçlarını neoklasik iktisat açıklamakta yetersiz kalmıştır (V. L. Smith, 2008). Ancak Smith'in insanı, bu sonuçları, yani bireyin hem *kıssal sosyal* bağlamdaki yönünü hem de bireyin kendi çıkarını gözettiği *nesnel ekonomik* bağlamdaki eylemlerini açıklamada anahtar konumdadır. Bu nedenle iktisat disiplini, unutmuş olduğu bu insan tasavvurunu, çağdaş bir yorumunu yaparak merkezine almalıdır (V. L. Smith & Wilson, 2019).

V. L. Smith & Wilson (2019), yaptıkları deneysel çalışmalarda, Adam Smith düşüncesini temel alan bir insan tasavvurunun varlığını test etmişlerdir. Bu deneylerin varsayımları, kurgusu ve uygulamasının analizi bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak gerçekleştirilen bu çalışmalarda Adam Smith'in ([1759] 2018, [1776] 2006)'da geliştirdiği kuramsal çerçeveye uyum içinde olan sonuçlar elde etmişlerdir. Böylece, Vernon L. Smith ve Bart Wilson (2019)'un humanomics yaklaşımının temelinde insanların adaletsizliği cezalandırırken iyilik eksikliğini cezalandırmadığı; cezanın uygulanmasındaki orantısızlığın adalet ilkesi çerçevesince tarafsız ve adil gözlemciler tarafından olumsuzlandığı; bu nedenle tarafsız gözlemcilerin olumlamadığı bir düzenlenmenin de uygulanmasının oldukça zor olduğu; adaletin bir toplumun temelini

teşkil ettiği ve iyiliğin ise kenar süslerini oluşturduğu görüşü yer almaktadır. Yazarlar, ADK'de temellenen bu görüşlerin MZ'deki ekonomik bağlamla da uyumlu olduğunu ifade ederek ekonominin adalet ilkesi üzerine inşa edildiğini, başkaları ile gerçekleştirilen değiş tokuşun ve ticaretin insanların başkaları ile iş birliği yapma eğilimlerinden kaynaklandığını, kendi çıkarlarını gözetmelerinin ön koşulunun ise adalet olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Böylece insan salt fayda maksimizasyonun dar kapsamına hapsolmaz ve hem ekonomik dünyada hem de sosyal bağlamda sahip olduğu "ben-sevgisi" ile yaşayabilir (V. L. Smith & Wilson, 2019). Böylece Vernon L. Smith ve Bart Wilson'ın deneysel çalışmaları, değişim yasalarına tabi olarak öğrenebilen, kendini düzeltebilen ve evrim geçirebilen piyasalarda bireylerin ahlaki normlara dayalı olarak eylemlerini gerçekleştirebileceklerini ortaya koyan bir teoriye kapı açmaktadır (Munger, 2025).

İktisat disiplininin humanomics olarak yeniden inşa edilmesini savunan bir diğer iktisatçı ise Deirdre N. McCloskey'dir. McCloskey'nin, iktisadi insanın gerçek doğası ile genişletme çağrısı ise deneysel ve davranışsal çalışmaların kapsamını aşmaktadır. Onun düşüncesinde insana yönelik çok boyutlu bir konumlandırma, özgürlüğün ve refah artışının da temel belirleyicisidir. Adam Smith'in ADK ve MZ eserlerindeki insan doğasına ilişkin yaklaşımını önemli bir referans noktası kabul eden McCloskey, humanomics'in kapsamını etik, dil, retorik, anlam, kültür, hikayeler, kutsallık algısı gibi alanlarla genişletmektedir. Ona göre iktisat disiplini, hem Samuelsoncu¹⁶ iktisadın pozitivist doğasının hem de davranışsal ve yeni kurumsalcı okulların köklü bir ontolojik açılım getirmeyen eleştirilerinin dar kapsamına hapsedilmemelidir (McCloskey, 2016a, 2016b, 2019, 2021, 2022). McCloskey (2016a, 2016b, 2021), Samuelson'cu iktisadın bireyi yalnızca fayda maksimizasyonu yapan bir *otomat* olarak ele almasının, modelleme ve öngörü gibi alanlarda yarattığı başarısızlığın ötesinde, insanlığın sergilediği iktisadi gelişimin tarihsel bağlamını anlamamızı da engellediğini ifade etmektedir. Ona göre humanomics, yaklaşık son 300 yılda tecrübe edilen *büyük zenginleşmeyi* açıklamada temel yaklaşım olarak benimsemelidir (McCloskey, 2016a):

“‘Büyük Zenginleşme’yi açıklamak için gerekli görünen şey, başka bir deyişle, tam olarak bir ‘humanomics’ tir; yani, insanları anlamların aktarıcıları olarak kabul eden - dolayısıyla hikâye anlatıcıları, metafor kullanıcıları, felsefe oluşturanlar ve beşerî bilimlerin tüm öznesi olanlar olarak tanıyan - bir iktisat, sosyoloji ve tarih anlayışdır.”

McCloskey bu zenginleşme sürecini Burjuva Çağı Üçlemesinde (McCloskey, 2006, 2010, 2016d), sermaye veya kurumlardan değil, aksine bir burjuva toplumunda, toplumun üyelerinin geneli tarafından kabul edilen ve dil, retorik, anlatılar vs. yoluyla aktarılan etik kodlardan kaynaklandığını ileri sürmektedir. İnsan yaratıcılığına ilişkin algının, bir şekilde toplumun anlam dünyasında dönüşüm geçirdiğini ve bu dönüşümün ise büyük zenginleşmenin temelinde yer aldığını ifade etmektedir.¹⁷ Bu anlamda iktisat disiplininin ontolojik kabullerini insanın etik kodları, yaratıcılığını tetikleyen dil, anlam, retorik, anlatılar gibi kabullerle genişletmek, iktisat literatüründe yeni kurumsalcıların da temel araştırma alanlarından biri olan uzun dönemli büyümenin farklı boyutlarda ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

Öte yandan, Samuelson'cu iktisat insanın doğasına ilişkin yaklaşımının temelinde, insanı yalnızca ihtiyatlılık (*"prudence only"*) yönüyle ele alarak insana özgü sevgi, sadakat, onur, cesaret, profesyonellik, kimlik gibi boyutların hepsini ihtiyatlılığa indirgemektedir (McCloskey, 2021). McCloskey (2016b)'ye göre ihtiyatlılık insana özgü erdemlerin yalnızca bir yönüdür:

¹⁶ McCloskey, neoklasik iktisat yerine tarihsel olarak daha uygun olduğunu düşündüğü Samuelson'cu iktisat kavramını kullanmaktadır. Bkz: (McCloskey, 2021).

¹⁷ 2021 yılında yayınlanan *Bettering Humanomics* eserinde ise "farkında olmadan on beş yıldır humanomics yapıyormuşum" diyerek bu üçlemeyi oluşturan eserlerin de birer humanomics metni olduğunu belirtmektedir (McCloskey, 2021).

“...İhtiyat bir erdemdir. Sadece parasal kâr peşinde koşan bir insana özgü bir erdem olduğu gibi, peynir peşinde koşan bir fareye ya da ışık arayan bir çimen yaprağına da özgüdür. Ama düşünün ki itidal, cesaret, sevgi, adalet, umut ve iman da erdemlerdir ve bunlar insanı tanımlayan erdemlerdir. İhtiyatın aksine, ki bu her yaşam ve yarı-yaşam biçimini (bakterilerden virüslere kadar) karakterize eder, ihtiyat dışı erdemler yalnızca insana, insan dillerine ve anlamlarına özgüdür. Hiçbir anlamda ihtiyatlı bir çimen yaprağı “cesur” değildir; ihtiyatlı bir fare de “sadık” değildir...”

McCloskey (2016b), insan davranışlarını: B (Behavior); $kâr$, fiyat, mülkiyet gibi ekonomik değişkenleri: P (Prudence), toplumsal, kültürel ve ahlaki etkenleri: S (bu değişken kutsallık kabulleri, konuşma, anlatılar/hikayeler, utanç gibi insan erdem ve duygularını kapsamaktadır) ve devletin şiddet tekelini, oyunun yasal kurallarını, hukuk normlarını ise L değişkeni ile tanımlayarak bu davranışların aşağıda gösterildiği biçimde formüle edilebileceğini önermektedir:

$$B = \alpha + \beta P + \gamma S + \delta L + \varepsilon.$$

McCloskey (2016b)'ye göre fiyatlar ve bireysel ekonomik çıkarlar, toplumun değer yargıları ve yasal düzenlemelerden etkilenmektedir ($L, S \rightarrow P$). Yasal düzenlemeler ise bireyleri eğiterek, değer yargılarının değişimine neden olabilir ($L \rightarrow S$). Son olarak herhangi bir değişken bağımsız olmadığı halde modellemede bağımsız olarak ele alınırsa tahmin esnasında hata oluşmasına neden olabilir. Örneğin yasalar (L), piyasa dinamiklerine (P) göre şekilleniyorsa, bu gibi ilişkileri titizlikle ele almak gerekmektedir. Bu formülasyonda açıkça anlaşılabacağı üzere McCloskey, insanın ekonomik çıkarlarını gözettiği gerçeğini reddetmemektedir. Aksine, insanın bu eğilimini diğer erdem, tutum ve duygularıyla genişletmeyi önermektedir. Böylece insan, onu oluşturan tüm bileşenleri ile ekonomik bağlam içerisinde de var olabilecektir.

Humanomicsin yukarıda ana hatları ile ifade edilen “iktisat”ın eyleyenine ilişkin ontolojik sorgulamaları kapsamlı bir epistemolojik açılımı da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, humanomicsin “iktisat”ın epistemolojik yaklaşımlarından hangi çerçevede ayrıldığına ortaya konması da önem arz etmektedir. Helzner (2013), iktisat epistemolojisine ilişkin tartışmaları dört ana başlık altında özetlemektedir:

- a- *Rasyonel seçim teorileri bağlamında “bilmek” ve “inanmak” gibi terimleri açıklığa kavuşturmak*: Öznel beklenen fayda teorisi kapsamında, öznel olasılık ölçüsünün rasyonel ajanın epistemik durumunu yansıttığı görüşü ile ajanın epistemic durumunun öznel olasılıkla temsil edilmesi gereken inançlardan ve inanç derecelerinden daha fazlasını içerdiği görüşü arasındaki tartışmayı tanımlar.
- b- *Rasyonel seçim ve psikoloji*: Öznel beklenen fayda teorisinin gerekliliklerini ihlal eden ajanlar hangi durumda irrasyonel kabul edilmelidir? Bu tartışma karar sorunlarıyla bağlantılı irrasyonelite sınıflandırmasının gerekliliğini kabul ederek, rasyonellik standartlarından sapmanın psikolojik açıklamalarını sağlamayı amaç edinmektedir. Bu bağlamdaki epistemoloji tartışmaları ise davranışsal ve deneysel iktisat çalışmalarının bulguları ışığında olgunlaşmıştır.
- c- *İnanç revizyonu*: İnançların bir girdi olarak tanımlanıp, girdi-amaç uyumsuzlukları durumunda, ajanın inançlarını nasıl revize edeceği sorusunu merkeze almaktadır. Ajanın bu inançları değiştirip değiştiremeyeceği durumsallık noktaları ile ilgilenir.
- d- *İnteraktif Epistemoloji*: Epistemik mantık alanında bilenler (inananlar) topluluğu üzerine yapılan çalışmalara odaklanmaktadır. Bu doğrultuda bilginin kaynağını kendi içinde ve dünyayla etkileşimde olan bilgi sahibi topluluklarda aramaktadır. Bu tartışma *ortak bilgi* (*common knowledge*) kavramsallaştırması da bu tartışmayla yakından ilgilidir.

Helzner'in bu sınıflandırmasına, doğa bilimleri (özellikle psikoloji) ile iktisat disiplinin epistemolojik ilişkisine ilişkin *doğallaştırılmış epistemoloji* tartışmaları (Beed, 2005), kurumsal yaklaşımın insan eylemliliği, kurumlar, ekonomik süreçlerin evrimsel doğası gibi genel fikirlerden, belirli ekonomik kurumlar veya ekonomi türleri ile ilgili özel fikir ve teorilere doğru ilerlemek amacıyla psikolojik, antropolojik, sosyolojik araştırmalarla olan bağı (Hodgson, 1998) temelinde şekillenen epistemolojik yaklaşımlar da eklenebilir. Ancak bu tartışmaların varlığının ana-akım iktisat içindeki hâkim epistemolojik kabulleri sarstığını söylemek zordur. Ağırlıklı olarak rasyonaliteyi (ister tam rasyonalitenin kabulü ister tam rasyonaliteye karşı sınırlı rasyonalite) ve bireye ilişkin olasılık ve fayda aksiyomlarından edinilen bilgiyi teorik çerçevenin merkezine oturtan hâkim epistemolojik anlayışın radikal bir şekilde dönüşümü için ontolojik kabullerde de köklü bir dönüşümün gerekliliği de vurgulanmalıdır. Bu bağlamda Humanomicsin önerdiği köklü ontolojik açılım, ana akım iktisat içerisinde hâkim epistemolojik kabullerin bütüncül bir şekilde sorgulanmasına yönelik bir pencere açmaktadır.

Humanomics'in epistemolojik açılımı, iktisadi olgulara ilişkin bilginin yalnızca gözlem ve nicel veriler, homoeconomicusun fayda ve olasılık aksiyomları, davranışsal iktisadın psikolojik yöntemleri ya da yeni kurumsalcıların diğer disiplinlerle olan ilişkisinin sınırlı çerçevesinden değil; postmodernizmle görece kuvvetli temasıyla şekillenen bir felsefe üzerine inşa olmaktadır. Bu açılıma ilişkin ilk olarak belirtilmesi gereken husus; humanomicsin ana akım iktisadın hâkim epistemolojik kabullerini tamamen reddetmediğidir. McCloskey (2021, s.8), bu noktaya açıklık getirirken L. Walras'ın iktisatta matematik kullanımını eleştirenlerin "*insan özgürlüğü asla denklemlerin içine atılamaz*" görüşlerine cevaben bu eleştirileri yöneltenlerin "*kendi yollarına gitmeleri gerektiği*" şeklindeki ifadesine tamamen katıldığını ileri sürmekte ve hemen arkasından bir şerh düşmektedir:

"...Benim fikrimi sorarsanız (ekstra ücret yok), ekonomide matematik ve istatistiğin daha fazla olması gerektiğini düşünüyorum...daha az değil ve şu anda yaptığımızdan çok daha yüksek bir seviyede. Mühendislik ve fizikten öğrendiğimiz simülasyonlar ve hata sınırları, Bayes analizi ve fonksiyonel yaklaşımlar ile biyolojiden öğrendiğimiz evrimsel matematiği kullanmalıyız, Matematik Bölümü'nden öğrendiğimiz anlamsız varlık teoremleri, açma/kapama ve anlamsız t-testleri, on/off, Fisherci, anti-Bayesçi İstatistik Bölümü'nden öğrendiğimiz anlamsız t-testleri üzerinde uğraşmak yerine, mühendislik ve fizikten öğrendiğimiz evrimsel matematikle, simülasyonlar ve hata sınırları, Bayes analizi ve fonksiyonel yaklaşımlar yapmalıyız. Ve tüm modellerin Max U adlı bir sosyopatın maceralarından oluşması gerektiği şeklindeki Samuelsoncu emri aşmalıyız..."

Bu bağlamda humanomics, ana-akım iktisadın epistemolojik açıdan sınırları homoeconomicusun fayda maksimizasyonu peşinde koşan zihnine indirgenmiş ve metodolojik açıdan ise geleneksel modellerden vazgeçmeyen formalist eğilimleri ile çevrelenmiş yapısına itiraz etmektedir. Bu yapının karşısında ise bireyin rasyonel çıkarımlarına ek olarak insanı inceleyen tüm disiplinler, edebiyat, sinema, retorik, kutsallık algıları, din, ikna edici hikayeler, idealler, anlatılar, kültürel birimler humanomicsin epistemolojik kaynaklarına dönüşmektedir (McCloskey, 2016a, 2016b, 2021). Bu kaynaklar, Adam Smith'in ADK çalışmasında ifade ettiği *duygular ve uygunluk* kavramlarının kapsamına da tekabül etmektedir (V. L. Smith & Wilson, 2019).

V. L. Smith ve Bart Wilson (2019), A. Smith'e referansla modern anlamları bakımından davranış (behavior) ile tutum (conduct) arasında bir ayrım yapmaktadır. Tutum, yaşamın genel pratiği şeklinde ciddi meselelere aittir ve hem ahlaki hem de entelektüel açıdan test edilebilir. Davranış ise belirli kısıtlar altında gerçekleştirilen eylemler olarak ele alınmalıdır. Modern ekonominin davranış tanımı insanın

anlaşılmasına yönelik yolları daraltmaktadır (V. L. Smith & Wilson, 2019, s.34-36).¹⁸ Buna göre, insanlar sosyal etkileşim içinde normlar ve kurallar geliştirirler ve bu tutumlarının, yani yaşama ilişkin genel pratiklerinin, açıklanmasında bilginin kaynağının homoeconomicusun zihnine havale edilmesi epistemolojik açıdan eksiklikler barındırmaktadır. İnsanın sosyal boyutunu, dolayısıyla kültürel birikimini merkeze almak, iktisadi olgulara ilişkin epistemolojik bir zenginlik yaratacaktır ve birçok iktisadi araştırma alanı insan tutumunun bir uzantısı olarak değerlendirilebilecektir. Örneğin Storr (2013), piyasaları yalnızca alıcı-satıcı kontağını sağlayan bir alan olarak değil, insanların etkileşimde bulundukları, karşılıklı güven inşa ettikleri, söz verdikleri, iletişimle ve belirli kültürel öğelerle şekillenen bir anlamda yaşayan alanlar olarak ele almaktadır.¹⁹ Bu analiz biçimi, doğrudan Adam Smith'in sistemi ile ilişkilidir ve açıkça Descartes'ta olduğu şekliyle bir bilgi kavrayışından ayrılmaktadır. Adam Smith'in düşüncesi nihai olarak tüm toplumun mutluluğunu teşvik edecek bir sistem tasarımıdır. Ancak bu tasarıma gelene kadar iş bölümü ya da merkezi olmayan ticaret ilişkilerine bir rol biçmemektedir (Munger, 2025). İnsan tutumunda, mübadeleye odaklanmadan, hatta mübadelenin de nedeni olan özellikleri merkeze almak, piyasaları anlamak için de kültür çalışmaları gibi diğer disiplinleri bir epistemolojik kaynak olarak tanımlamak gerekliliğini doğurmaktadır. Munger (2025), ana akım iktisadın piyasa süreçlerinin analizini tam enformasyon, işlem maliyeti, kamu malları, dışsalıklar, artan getiri gibi kavramlarla sınırlandırdığını ve bu durumun iktisatçıların model ile gerçek arasındaki farkı karıştırmalarına neden olduğunu vurgulamaktadır. Vernon L. Smith ve Bart Wilson (2019)'ın Humanomics eserlerinin kapanış cümlesinde bu soruna şu şekilde dikkat çekmektedirler: “...Yirmi birinci yüzyılda ekonomik iyileştirmeye yönelik bilimsel faaliyetin insanlık üzerine bir çalışma olması için, aynı şekilde insanlığın sosyal iyileştirilmesi üzerine de bir araştırma olması gerekir...”

McCloskey'nin Samuelsoncu iktisada, davranışsalcılığa ve yeni kurumsalcılığa epistemolojik açıdan itirazları da bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Hem fayda maksimizasyonuna dayalı ajan bazlı bir epistemoloji hem de *teşvikler-sınırlamalar* eksenine indirgenmiş bir disiplinlerarasılığın epistemolojik savunuları, insanın ekonomik eylemlerinin bilgisini edinmede yetersiz kalacak, bu nedenle iktisat disiplini tarihsel açıdan ekonomik gelişmeyi, zenginleşmeyi, uzun dönemli büyümeyi de açıklayamayacaktır (McCloskey, 2016a, 2016b, 2019, 2021).

Munger (2025)'e göre humanomicsin epistemolojisi, kurallara gönüllü uyumun ahlaki temelleri, sistemlerin sürdürülebilirlik-adaptasyon-öğrenme işlevleri ve piyasa ile ahlaki düzenin birbirini tamamlayıcı yapıları üzerine yaslandığı için, bir normatif sosyal epistemoloji olarak değerlendirilebilir. Bu epistemolojik yaklaşım, pozitif-normatif ayrımını ortadan kaldırarak insan davranışlarında olan ve olması gerekeni iç içe geçiren, davranışlara değil tutuma odaklanarak her tutumun arkasındaki sosyal ve etik boyutu bir epistemolojik kaynağa dönüştüren, bu kaynağa erişmek için ise birçok disiplinden faydalanmaya odaklanan bir çağrı niteliğindedir.

6. Sonuç

Bu çalışma, iktisat disiplininde uzun süredir tartışılan disiplin krizinin konjonktürel değil, modernist/pozitivist bilim anlayışıyla şekillenmiş indirgemeci ontolojinin ve bunun merkezindeki homoeconomicus soyutlamasının bir sonucu olduğu kabulüne dayanmaktadır. Ekonomi politikin tarihsel, etik ve kurumsal ufkundan koparak “iktisat”a

¹⁸ V. L. Smith ve Bart Wilson, Adam Smith'e referansla, insanın doğuştan getirdiği ve toplum içinde zamanla gelişen ve değişen üç temel zihinsel yetiye işaret etmektedirler; hissetmek, düşünmek ve bilmek. Bu üç yeti insanî tutumun da kaynağını teşkil eder ve insanı diğer canlılardan ayırır. Ancak davranış için durum farklıdır; “19. yüzyıldan bu yana, davranış sadece insanların nasıl davrandığıyla ilgili değildir; aynı zamanda gemilerin, keleklerin, suyun, borsa piyasalarının ve kimyasal maddelerin belirli koşullar ya da durumlar altında nasıl davrandığıyla ilgilidir. Kısacası, pozitivistizm davranış insan biçiminden çıkarmış ve bunu yaparken, Ahlaki Duygular Kuramı'ndaki hissetme-düşünme-bilme temasını, insan davranışını anlamaya giden ulaşılabilir bir yol olmaktan çıkarmıştır” (V. L. Smith & Wilson, 2019, s.36).

¹⁹ Storr (2013), kültürü yeni kurumsalcılar ya da birçok sosyolog tarafından ele alındığı şekliyle bir sermaye ya da bir kaynak olarak ele almamaktadır. Ona göre kültür, insanın anlam yaratmasını ve/veya atfetmesini sağlayan bağlamıdır.

dönüşen disiplin; bireyi fayda-maliyet hesabı yapan rasyonel bir özneye indirgediğinde, toplumsal, kültürel ve ahlaki boyutlardan yalıtılmış bir açıklama gücüyle baş başa kalmıştır.

Davranışsal ve deneysel iktisat ile yeni kurumsalcılığın katkıları, birikimli ve değerli olmakla birlikte, mevcut çekirdeği yalnızca ampirik düzeltmeler yoluyla iyileştirmekte, krizin kaynağı olan ontolojik kabulleri sorunsallaştırmamaktadır. Neoklasik varsayımların disiplinin merkezinde konumunu koruduğu; özellikle homoeconomicus soyutlamasının evrensellik, tam rasyonalite ve bireycilik ön kabulüyle genel geçer bir varsayıma dönüştürüldüğü görülmektedir. Dolayısıyla çözüm, sınırları genişletilmiş fayda fonksiyonları ya da kural-oyun resmîleştirmeleriyle yetinmek değil; insan tasavvurunu kökten yeniden düşünmektir.

Bu bağlamda çalışma, Humanomics yaklaşımını disiplin krizinden bir çıkış yolu olarak tartışmaktadır. Humanomics, Adam Smith'in Ahlaki Duygular Kuramı ile Milletlerin Zenginliği arasında çoğu kez varsayılan karşıtlığı reddederek, insanı hem kişisel/toplumsal hem de nesnel/ekonomik bağlamlarda eyleyen tek bir özne olarak kavrar. İnsani davranışlar yalnızca fayda maksimizasyonu ile değil; sempati, uygunluk, tarafsız gözlemci, adalet, etik, retorik, kültür ve anlam dünyaları tarafından da şekillenir. Böylece değişim ve iş birliğini mümkün kılan kurucu ilkeler, salt teşviklerden ibaret görülmez; insanın ahlaki-duygusal kapasitesi ekonomik düzenin açıklamasında yeniden kurucu bir rol kazanır.

Epistemolojik düzlemde Humanomics, nicel tekniklere toptan karşıt olmak yerine, matematik ve istatistiğin daha yüksek nitelikte kullanımını (ör. simülasyonlar, hata sınırları, Bayesci çıkarım, evrimsel modelleme) ve beşerî bilimlerin kavramsal zenginliğiyle yorumlayıcı yaklaşımların birlikte işletilmesini savunur. Bu öneri, formalist daralmayı aşarken, iktisadi olguların normatif ve anlamsal kaynaklarını meşru bilgi girdileri olarak içeri alır; böylece pozitif-normatif ayrımı katı bir set olmaktan çıkar.

Sonuç olarak, çalışma Humanomics'in üç ekseninde bir yeniden inşa programı sunduğunu göstermektedir: (i) Ontolojik genişleme: İktisadın öznesini ahlaki-duygusal boyutlarıyla birlikte kavrayan, bağlama duyarlı bir insan tasavvuru; (ii) Epistemolojik çoğulluk: İleri nicel yöntemlerle tarih, dil, kültür ve retorik bir arada kullanan, normatif içgörüyü dışlamayan bir bilgi anlayışı; (iii) Disiplinlerarası entegrasyon: Siyaset felsefesi, ahlak kuramı, antropoloji ve tarih ile sistematik bir alışveriş. Bu eksenler, iktisadın açıklama kapasitesini güçlendirmenin ötesinde, politika tasarımı da yalnız "teşvik" mühendisliğinden çıkarıp adaleti kurucu ilke, erdem ve karşılıklılığı ise sürdürücü normlar olarak konumlandırır. Böyle bir paradigma, piyasa süreçlerinin de daha bütüncül bir şekilde analizini olanaklı kılmaktadır.

Bu çerçevede, ilerleyen araştırmaların öncelikle Adam Smith'in ahlak kuramı bağlamında gerçekleştirilecek deneysel çalışmalara ilişkin özgün analizleri; erdemler, anlatılar ve kültürel kodların iktisadi performans üzerindeki etkilerini ölçen yeni yaklaşımları; hukuk kurallarının (L) fiyat-teşvik (P) parametrelerinin ve kutsallık, anlam, hikayeler, retorik, sempati, uygunluk (S) gibi boyutların temel alındığı tasarımları merkeze alması önerilmektedir. Böylelikle iktisat, insanı merkeze alan Humanomics anlayışıyla krizden çıkış için gerekli ontolojik ve epistemolojik temelleri güçlendirebileceği gibi ampirik açıdan ise hayatın olağan akışından izole edilmemiş, günlük yaşam deneyimlerini de kapsayacak bir kuramsal çerçeveye tekabül edecektir.

Kaynakça

- Aydınlat, E. (2014). *Felsefi iktisat: İktisadın doğasına dair söyleşiler*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Ayer, A. J. (1936). *Language, truth and logic*. Gollancz.
- Beed, C. (1991). Philosophy of science and economics: A critique. *Journal of Economic Issues*, 25(2), 459–479.
- Beed, C. (2005). Naturalised epistemology and economics. *Cambridge Journal of Economics*, 29(1), 99–117.

- Bhaskar, R. (1998). *The possibility of naturalism* (3rd ed.). London: Routledge.
- Blaug, M. (1992). *The methodology of economics: Or how economists explain* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Blaug, M. (2002). Ugly currents in modern economics. İçinde U. Mäki (Ed.), *Fact and Fiction in Economics: Models, Realism, and Social Construction*. Cambridge University Press.
- Blaug, M. (2003). The Formalist Revolution of the 1950s. İçinde W. J. Samuels, J. E. Biddle, & J. B. Davis (Ed.), *A Companion to the History of Economic Thought*. Blackwell Publishing Ltd.
- Boettke, P. J., Leeson, P. T. and Smith, D. J. (2008). The evolution of economics: Where we are and how we got here. *The Long Term View*, 7(1), 14-22.
- Buğra, A. (2008). *İktisatçılar ve İnsanlar. İletişim Yayınları*.
- Camerer, C. F., & Loewenstein, G. (2004). Behavioral Economics: Past, Present, Future. İçinde C. F. Camerer, G. Loewenstein, & M. Rabin (Ed.), *Advances in Behavioral Economics*. Princeton University Press.
- Caldwell, B. (1984). *Beyond positivism: Economic methodology in the twentieth century*. George Allen & Unwin.
- Carnap, R. (1967). *The logical structure of the world* (R. A. George, Trans.). University of California Press. (Original work published 1928)
- Cirillo, R. (1984). Léon Walras and Social Justice. *The American Journal of Economics and Sociology*, 43(1), 53-60.
- De Montchrestien, A. (1999). *Traité de l'oeconomie politique* (Vol. 16). Librairie Droz.
- Dilthey, W. (1989). *Introduction to the human sciences* (Eds. & Çev. R. A. Makkreel & F. Rodi.). Princeton University Press.
- Elahi, K. (2014). Behavioral controversy concerning homo economicus: A human perspective. *The Journal of Philosophical Economics*, 7(2), 2-29.
- Ferm, V. (1950). *A History of Philosophical Systems*, New York, The Philosophical Library Press.
- Feyerabend, P. (1975). *Against method*. Verso.
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge* (çev. A. M. Sheridan Smith). New York: Pantheon.
- Friedman, M. (1953). The methodology of positive economics. In *Essays in positive economics* (pp. 3-43). University of Chicago Press.
- Friedman, M., & Friedman, R. (1980). *Free to choose*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Gadamer, H.G. (2004). *Truth and method* (2nd rev. ed., J. Weinsheimer & D. G. Marshall). Continuum. (Original work published 1975)
- Giddens, A. (1974). *Positivism and sociology*. Heinemann.
- Göçmen, D. (2007). *The Adam Smith Problem Reconciling Human Nature and Society in The Theory of Moral Sentiments and 'Wealth of Nations*. I. B. Tauris. <https://www.bloomsbury.com/uk/adam-smith-problem-9781845114008/>
- Greif, A. (1994). Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. *Journal of Political Economy*, 102(5), 912-950.
- Greif, A., & Mokyr, J. (2016). Institutions and economic history: A critique of professor McCloskey. *Journal of Institutional Economics*, 12(1), 29-41. <https://doi.org/10.1017/S1744137415000417>
- Greif, A., Kingston, C. (2011). Institutions: Rules or Equilibria?. İçinde Schofield, N., Caballero, G. (eds) *Political Economy of Institutions, Democracy and Voting*. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-19519-8_2
- Güçlü, A. U., Erkan-Uzun, S. Y., & Ümit Hüsrev, F. S. (2003). *Felsefe Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hayek, F. A. (1945). The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review*, 35(4), 519-530.
- Hayek, F. A. (1989). The Fatal Conceit The Errors of Socialism. İçinde W. W. Bartley III (Ed.), *The Collected Works of F. A. Hayek Volume I*. The University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1962). *Being and time* (çev. J. Macquarrie & E. Robinson). Harper & Row.
- Helzner, J. (2013). Epistemology and economics. *Synthese*, 190(5), 781-786.
- Hirschman, A. O. (2013). *The Passions and the Interests*. Princeton University Press.
- Hodgson, G. M. (1998). The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1), 166-192.

- Hodgson, G. M. (2011). Sickonomics: Diagnoses and remedies. *Review of Social Economy*, 69(3), 357-376.
- Hutchison, T. W. (1938). *The significance and basic postulates of economic theory*. Macmillan.
- Işık, E. (2022). Adam-Akım İktisadın Öznesi "Homoeconomicus" u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 396-421.
- Jevons, W. S. (2013). *The Theory of Political Economy* (4th Edition). Palgrave Macmillan.
- Kahneman, D. (2003). Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics. *The American Economic Review*, 93(5), 1449-1475.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- King, J. E. (1948). The Origin of the Term 'Political Economy', *The Journal of Modern History*, (20)3.
- Knight, F. H. (1921). *Risk, uncertainty and profit*. Houghton Mifflin Company.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press.
- Lachmann, L. M. (1951). The Science of Human Action. *Economica*, 18(72), 412-427. <https://doi.org/10.2307/2549611>
- Lachman, L. M. (1991). Austrian Economics as a Hermeneutic Approach. İçinde D. Lavoie (Ed.), *Economics and Hermeneutics* (ss. 134-146). Routledge.
- Lakatos, I. (1970). Falsification and the methodology of scientific research programmes. In I. Lakatos & A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the growth of knowledge* (pp. 91-196). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (1978). *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge University Press.
- Laudan, L. (1977). *Progress and its problems: Toward a theory of scientific growth*. University of California Press.
- Laudan, L. (1984). *Science and values: The aims of science and their role in scientific debate*. University of California Press.
- Lawson, T. (2006). The nature of heterodox economics. *Cambridge Journal of Economics*, 30(4), 483-505. <https://doi.org/10.1093/cje/bei093>
- Lawson, T. (2013). What is this 'school' called neoclassical economics? *Cambridge Journal of Economics*, 37(5), 947-983.
- Lavoie, D. (2011). The interpretive dimension of economics: Science, hermeneutics, and praxeology. *The Review of Austrian Economics*, 24(2), 91-128. <https://doi.org/10.1007/s11138-010-0137-x>
- Longino, H. (1990). *Science as social knowledge: Values and objectivity in scientific inquiry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lytard, J.F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge* (çev. G. Bennington & B. Massumi). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Malthus, T. R. (1798). *An essay on the principle of population*. J. Johnson.
- Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy. Volume one* (E. Mandel, Intro.; çev. B. Fowkes). Penguin Books. (Original work published 1867)
- Marshall, A. (1890). *Principles of economics*, London: Macmillan and Co.
- McCloskey, D. N. (1983). The rhetoric of economics. *Journal of Economic Literature*, 21(2), 481-517.
- McCloskey, D. N. (2006). *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo3750637.html>
- McCloskey, D. N. (2010). *Bourgeois Dignity: Why Economics Can't Explain the Modern World*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo9419313.html>
- McCloskey, D. N. (2016a). "Adam Smith did Humanomics: So Should We". *Eastern Economic Journal*, 42(4), 503-513. <https://doi.org/10.1057/s41302-016-0007-8>
- McCloskey, D. N. (2016b). Max U versus Humanomics: A critique of neo-institutionalism. *Journal of Institutional Economics*, 12(1), 1-27. <https://doi.org/10.1017/S1744137415000053>
- McCloskey, D. N. (2016c). The humanities are scientific: A reply to the defenses of economic neo-institutionalism. *Journal of Institutional Economics*, 12(1), 63-78. <https://doi.org/10.1017/S1744137415000430>
- McCloskey, D. N. (2016d). *Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the World*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo22655327.html>

- McCloskey, D. N. (2019). Lachmann practiced humanomics, beyond the dogma of behaviorism. *The Review of Austrian Economics*, 32(1), 47-61. <https://doi.org/10.1007/s11138-017-0404-1>
- McCloskey, D. N. (2021). *Bettering Humanomics: A New, and Old, Approach to Economic Science*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226766089>
- McCloskey, D. N. (2022). *Beyond Positivism, Behaviorism, and Neoinstitutionalism in Economics*. University of Chicago Press. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo145786166.html>
- McLure, M. (1997). 'Rationality, Individualism and Public Policy' in the Light of Pareto. *History of Economics Review*, 26(1), 94-108. <https://doi.org/10.1080/10370196.1997.11733248>
- Menger, C. (2009). *İktisadın Prensipleri* (A. K. Çelebi, Çev.). Liberte Yayınları. <https://www.liberte.com.tr/iktisadin-prensipleri>
- Mill, J. S. (1874). On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to It. *İçinde Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* (2. bs). Longman, Green, Reader, And Dyer.
- Mill, J. S. (1848). *Principles of political economy*. John W. Parker.
- Milonakis, D. and Fine, B. (2009). *From political economy to economics: Method, the social and the historical in the evolution of economic theory*. Oxon: Routledge.
- Morgan, M. S. (2006). Economic Man as Model Man: Ideal Types, Idealization and Caricatures. *Journal of the History of Economic Thought*, 28(1), 1-27. <https://doi.org/10.1080/10427710500509763>
- Munger, M. C. (2025). Are there normative social epistemologies? Vernon Smith, Adam Smith, and the challenge of systems. *Public Choice*, 202(3), 495-507. <https://doi.org/10.1007/s11127-025-01266-5>
- Nelson, J. A. (2003). How did 'the moral' get split from 'the economic'? In D. K. Barker & E. Kuiper (Eds.), *Toward a feminist philosophy of economics* (pp. 134-141). Routledge.
- North, D. C. (2002). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. Sabancı Üniversitesi.
- Quine, W. V. O. (1951). Two dogmas of empiricism. *The Philosophical Review*, 60(1), 20-43.
- Persky, J. (1995). Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus. *The Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 221-231.
- Primrose, D. (2017). The subjectification of "homo economicus" in behavioural economics. *The Journal of Australian Political Economy*, 80, 88-128. <https://doi.org/10.3316/ielapa.308685192870062>
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson. (German original 1934)
- Ricardo, D. (2000). *On the principles of political economy and taxation*. John Murray.
- Robbins, L. (1932). *An Essay On The Nature and Significance Of Economic Science*. Macmillian and Co. Limited.
- Say, J. B. (2001). *A Treatise on Political Economy or The Production, Distribution and Consumption of Wealth*. Batoche Books, Kitchener.
- Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. London: SAGE.
- Schlick, M. (1979). *Philosophical papers* (H. L. Mulder & B. F. B. van de Velde-Schlick, Eds.). Reidel. (Essays from 1932 et al.)
- Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world* (çev.G. Walsh & F. Lehnert). Northwestern University Press.
- Serdaroğlu, U (2010). *Feminist İktisadın Bakışı Postmodernist mi?* Eflatun Basım Dağıtım Yayıncılık.
- Shapere, D. (1984). *Reason and the search for knowledge*. Reidel.
- Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics*, 69(1), 99-118. <https://doi.org/10.2307/1884852>
- Simon, H. A. (1979). Information Processing Models of Cognition. *Annual Review of Psychology*, 30(Volume 30, 1979), 363-396. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002051>
- Smith, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği* (H. Derin, Çev.; 1. bsk). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Smith, A. (2018). *Ahlaki Duygular Kuramı*. Pinhan Yayınları.
- Smith, V. L. (2008). *Rationality in Economics Constructivist and Ecological Forms*. Cambridge University Press.
- Smith, V. L., & Wilson, B. J. (2019). *Humanomics: Moral Sentiments and the Wealth of Nations for the Twenty-First Century*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108185561>
- Storr, V. H. (2013). *Understanding the Culture of Markets*. Routledge.

- Şenses, F. (2017). *İktisat: Bir sosyal bilim olarak geçmişi ve bugünü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185(4157), 1124-1131.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1992). Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5(4), 297-323.
- Urbina, D. A., & Ruiz-Villaverde, A. (2019). A Critical Review of Homo Economicus from Five Approaches. *The American Journal of Economics and Sociology*, 78(1), 63-93. <https://doi.org/10.1111/ajes.12258>
- von Mises, L. (2008). *İnsan Eylemi, Ekonomi Üzerine Bir İnceleme*. Liberte Yayınları.
- von Wieser, F. (1893). *Natural Value*. Macmillian and Co
- von Wieser, F. (1927). *Social Economics*. Adelphi Company.
- Walras, L. (1954). *Elements of Pure Economics*. George Allen and Unwin Ltd.
- Williamson, O. E. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613.
- Yılmaz, K. R. (2020). Ekonomiyi yeniden düşünmek ya da bir başlangıç olarak eleştirel politik ekonomiyi geri çağırmak: Tarihsel bir okuma. *Praksis*, 54, 203–251.
- Zafirovski, M. (1999). How 'neo-classical' is neoclassical economics? With special reference to value theory. *History of Economics Review*, (29), 45-69.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ozan ARAS (%50), Ebru IŞIK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ozan ARAS (50%), Ebru IŞIK (50%)
